

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra sociologie

František Bartoš

**Historický proces individualizace
a narcismus jako jeho soudobý projev**

**(Historical process of individualization and narcissism as
its contemporary manifestation)**

Diplomová práce

vedoucí práce: **doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.**

Praha 2008

ÚVOD

1.1 Pozadí vzniku diplomové práce

Předkládaná diplomová práce vznikala v rozmezí tří let. Na počátku stálo rozsáhlé studium literatury (sociologické, psychologické a historické) a rešerše nejnovějších výzkumů na téma narcismu a individualismu. Pod tíhou nabytých informací jsem došel k závěru, že cílené téma je potřeba doplnit a rozšířit jednak teoretickou rekonstrukcí pojetí individualismu a jednak zjištěním možností měření narcismu (ve smyslu sociálního jevu). Současně jsem se proto vydal oběma zmíněnými směry. Při této snaze jsem pak objevil mnohost forem, v nichž se individualismus během společenského vývoje vyskytoval, čímž se velice aktualizovala nezbytnost vytvoření širšího historického pohledu na sledované téma. Stejně tak jsem zjistil, že i získané nástroje sloužící k měření narcismu nekorespondují s aktuálními definicemi tohoto jevu, a je tak potřeba v současnosti používané definice podrobit nové operacionalizaci. Předkládaná práce se proto bude snažit doplnit tyto dva nedostatky dosavadního poznání a vytvoří tak základ pro budoucí možné empirické zjištění vztahu individualismu a narcismu, tolik diskutovaného v literatuře posledních třiceti let.

1.2 Uvedení do tématu

Vztahy jedince k ostatním lidem, jeho cíle, zájmy a identita tvoří užitečný definiční rámec, prostřednictvím kterého lze snadněji porozumět charakteru každé společnosti. Tyto jevy, stejně jako všechny produkty společenského uspořádání nejsou morfostatickými prvky a i v průběhu dějin západní Evropy¹ došly mohutných změn. Přestože zájmy, cíle a identity byly po tisíce let plně totožné a podřízené celku (skupině, rodu, třídě, společenství atd.), během několika staletí se z nich stala otázka individuální volby každého člověka. Tento proces se

¹ Individualismus se poprvé objevuje v italských městských republikách vrcholného středověku a následně i v ostatních společenstvích západní Evropy. Je to právě kultura západní Evropy, která dává vzniknout tomuto jevu.

souhrnně nazývá individualizací, což je sociologický koncept popisující strukturální proměny sociálních institucí a jedincova vztahu ke společnosti [Beck 2001:202].

Individualismus ve společenských dějinách Evropy (a následně i severní Ameriky) zastává pouze relativně krátké období a nelze ho proto vnímat jako nezbytnou součást každého společenského uspořádání, nýbrž jako důsledek specifického historického procesu. K dějinnému přechodu od kolektivních celků k plně individualizovaným jedincům však nedošlo samovolně – v důsledku jakéhosi lineárního evolučního vývoje, leč následkem nepředvídatelných historických událostí vedoucích k radikálním změnám uspořádání západoevropských společností. Pro proces individualizace je proto především příznačné, že probíhá ve skocích a jeho současnou podobu ztělesňovanou narcismem tak umožnilo několik historicko-společenských zlomů, které ze zcela marginálního společenského jevu daly vzniknout dominantnímu prvku charakterizujícímu uspořádání soudobé západní společnosti.

1.3 Konkrétní cíle diplomové práce

Individualismus měl z výše zmíněných důvodů několik historických forem, přičemž se pokaždé vyskytoval u specifických sociálních skupin. Jeho analýzu proto nelze redukovat jen na jeho současnou podobu a k plnému pochopení tohoto jevu je nutné se zaměřit i na příčiny jeho vzniku a jednotlivé podoby, v nichž se na území západní Evropy objevoval. Tato diplomová práce si proto klade především dva základní cíle:

- (a) zjistit ruptury v historicko-společenském vývoji, které umožnily vznik a rozvoj individualismu a současně popsat podobu tohoto jevu v daných obdobích (započatých a ukončených jednotlivými zlomy): jeho masovost a souvislosti ve vztahu k fungování a uspořádání celé společnosti,
- (b) zjištění měřitelnosti narcismu.

1.4 Popis struktury diplomové práce, zvoleného metodologického rámce a metod

- Ad a K určení vzniku a vývoje procesu individualizace v západní Evropě (především v Itálii, Anglii a Francii) poslouží studium relevantní literatury, a to jednak sociologické, ale především historické. Informace týkající se soudobé podoby zkoumaného jevu budou vycházet ze sociologických studií, existujících výzkumů a z autorovi vlastní reflexe dnešní společnosti. Celá tato část práce tak bude mít podobu čistě teoretického výzkumu.
- Ad b Druhá část diplomové práce bude naopak plně empirická, tvořená dvěma kvantitativními, deduktivní výzkumy. Chronologicky první výzkum bude věnován konstrukci škály narcismu a zjištění její obsahové validity na 151 respondentech. Druhý, již reprezentativní výzkum, podrobí získanou škálu zevrubnější kvantitativní analýze na reprezentativním vzorku čítajícím 1081 respondentů.

1.5 Dosavadní stav poznání

Počínaje 19. stoletím jsme svědky nárůstu masovosti individualismu, v důsledku čehož se všichni klasičtí sociologové, počínaje Comtem a konče Paretem, s tímto tématem musí po svém „vypořádat“, a tento námět lze proto nalézt ve všech společenských teoriích tohoto období. Kromě notoricky známých dichotomických koncepcí (např. Tönniesova *pospolitost a společnost*) jsou dodnes velice cenné především postřehy E. Durkheima a G. Simmela.

Emile Durkheim vidí příčinu individualizace v rozvoji dělby práce, která následně zvyšuje i míru sociální diferenciacce. Jedinec se tak funkčně specializuje a vymaňuje z tlaku tradičního uspořádání a *kolektivní vědomí*, charakteristické pro tradiční společnosti², postupně nahrazuje zesilující *kult individua*. Durkheim zároveň varuje před možností přechodu z *kultu individua* na nebezpečné uctívání egoismu, čímž by zmizela zbylá sociální pouta a rozpadla by se tak integrita společnosti [Keller 2004: 231]. Stejně jako Durkheim i Georg Simmel chápe

² Durkheim mluví o *společnostech s mechanickou solidaritou*.

proces individualizace v kontextu sociální diferenciaci. Podle Simmela tento proces způsobuje přechod od malých a vzájemně odlišných tradičních skupin ve člensky široké skupiny moderní, které se od sebe navzájem v mnohém neliší. Vzniká tak „*kvalitativní individualismus*“ [Keller 2004: 338], jenž symbolizují navzájem si podobní, leč na tradičních skupinách méně závislí jedinci. Míra individualizace podle Simmela úzce souvisí s mírou obecnosti a abstraktnosti forem lidského soužití [Keller 2004: 348]. Společenskou diferenciaci tak umožňuje především rozšíření peněz a peněžní ekonomiky. Ta se nejvíce rozvíjí ve velkoměstech, a proto i jejich vznik a existence hraje v procesu individualizace významnou roli.

Přestože začátkem 20. století zájem o individualismus poněkud upadá, vznikají v této době dvě významné koncepce: N. Eliase a T. Parsonse. Norbert Elias reflektuje proces individualizace jako korelát civilizačního procesu [Elias 1990: 144–145], který sleduje v souvislosti se vznikem státu a absolutizací jeho moci. Všimá si, že rostoucí komplexita společnosti vede k vyvázání z rodových vztahů, což je patrné na přesunu z akcentu *My* na *Já*, ke kterému dochází od konce 15. století [Elias in(Šubrt 1996: 60)]. O klíčový zlom v pojetí individualismu se zasloužil Talcott Parsons prostřednictvím vymezení tohoto jevu jako *institucionalizovaného individualismu*, čímž zdůraznil nezbytnost jeho existence pro fungování moderní společnosti.

Od 60. let 20. století dochází v západních společnostech k transformaci individualismu a s tím související sociologické renesanci tohoto tématu. Mezi autory, kteří nejvíce přispěli k diskusi na toto téma, lze zařadit R. Bellaha, I. S. Kona, R. Sennetta, manžele Beckovi, A. Giddense a především G. Lipovetského. Podle manželů Beckových se z rodiny, tříd a sousedství staly v důsledku procesu individualizace prázdné sociologické pojmy – takzvané *zombie kategorie* [Beck 2001:203]. V optice Anthony Giddense podrobuje soudobý člověk většinu situací nejdříve přemýšlení a až následně jedná.³ Společnost se tím stává více *reflexivní*, čehož jsme svědky jak v osobním, tak i veřejném životě. Lidé tak na sobě musí neustále pracovat (na svém jednání, vystupování, vzhledu, atd.) a reflektovat

³ V tradičních společnostech se uvažováním nad obsahem individuálního jednání nikdo nezabýval, neboť jeho podoba byla předem determinovaná, a existovala tak pouze jediná možnost stanovená zvykem, tradicí, apod.

dosažené výsledky. Ještě o krok dále než Beckovi⁴ jde Zygmunt Bauman, když tvrdí, že si člověk svou identitu kupuje [Bauman 2002: 134]. Dnešní identitu lze, podle Baumana, získat jen prostřednictvím hmotných věcí a tato svoboda tak nemůže fungovat bez trhem zajišťovaných produktů. K podřízení standardům proto dochází spíše prostřednictvím *lákání a svádění* než nátlakem a donucením. Gilles Lipovetsky spatřuje kořeny individualismu u slábnoucí aristokracie vrcholného středověku. Tento elitní individualismus se demokratizuje v 19. století (a radikálněji potom v druhé polovině století 20.), a stává se tak masovou záležitostí. Soudobý individualismus vnímá Lipovetsky jako narcismus.

Ani téma narcismu není nikterak nové. V psychologické literatuře bylo poprvé představeno H. Elvisem roku 1898 v souvislosti se sexuální perverzí jedince, jemuž se sexuálním objektem stalo jeho vlastní tělo [Raskin 1988:890]. V psychologii se tomuto tématu dále věnovaly takové osobnosti, jako byli Sigmund Freud, jenž vytvořil první koherentní teorii narcismu, či Carl Gustav Jung, Heinz Kohut, Karen Horneyová, Otto Kernberg a další. Prvenství v pojetí narcismu jako kulturního fenoménu se nedá upřít Christopheru Laschovi (kniha *The culture of narcissism*, 1978), který příčiny tohoto jevu vidí v úpadku patriarchální rodiny. Na jeho dílo a zároveň i na dílo Richarda Sennetta pak reaguje již zmíněný francouzský myslitel Gilles Lipovetsky, který narcismus interpretuje jako logický důsledek rozvoje individualismu. Ne příliš odlišně uchopuje téma i Anthony Giddens, který však zdůrazňuje souvislost se sociálními jevy, jako jsou například závazky a důvěra, a interpretuje tak narcismus v kontextu vlastního pojetí soudobé společnosti – společnosti reflexivní.

Celkově shrnuto se za posledních čtyřicet let stalo téma individualismu a narcismu velice diskutované, a to nejen v psychologii (I. S. Kon), ale i ve filozofii (G. Lipovetsky), politologii (R. Sennett) a sociologii (manželé Beckovi, A. Giddens).

⁴ Manželé Beckovi mimojiné poukazují na úzký vztah procesu individualizace a standardizace, neboť faktory, které jsou příčinou individualizace (jako je trh, systém vzdělávání, právo, atd.), vedou zároveň i ke standardizaci. Beckovi se tak soustřeďují na závislost jedince na institucích a poukazují na kontrolu a systematickou unifikaci z jejich strany.

TEORETICKÁ ČÁST

2 HOLISTICKÉ SPOLEČNOSTI

2.1 Pravěk a primitivní společnosti: organické splynutí individua a rodu

V průběhu pravěku postupně ustupuje kočovný způsob života prvním organizovaným a usedlým společnostem a lidé si na mnoha místech Evropy začínají stavět trvalá obydlí. Vznikají první vesnice, což se mimo jiné promítá i v lepší spolupráci v rámci skupiny a dokonce i v prohlubování vzájemné pomoci mezi jednotlivými kmeny [Delouche 1995: 33]. Člověk zde není integrován jako autonomní člen skupiny, ale jako část organického celku, která je nemyslitelná mimo něj. „Já“ v těchto společenských útvarech nemá ani soběstačný význam a ani hodnotu a jedinci se plně podřizují kolektivnímu řádu. Tyto útvary proto budeme nazývat *holistická společenství*.

Zmíněnou individuální integraci lze vnímat zároveň jako *synchronní* (osud člověka byl neoddělitelný od osudu rodiny, příslušníků vlastního kmene, druhů ve stejné věkové skupině) ale zároveň i jako *diachronní* (jedinec se cítí být součástí mnoha pokolení předků, počínaje rodiči a konče mytologickým zakladatelem rodu) [Kon 1988:42]. V důsledku této skutečnosti člověk dokázal charakterizovat sebe sama pouze ve vztahu k druhým a vlastních sebepojetí proto často „zaměňoval“ za sebepojetí skupinové. „Já“ se tak v této době mnohdy nahrazuje společným „my“.⁵ Jde o určité *mytologické vědomí*, díky němuž individuum nemůže oddělit vlastní Já od svých nespočetných předků [Kon 1980:99].

Běh života (a času vůbec) nebyl v archaickém vědomí vnímán jako lineární, nýbrž jako cyklický proces⁶, jehož subjektem nebylo samo individuum, ale celý kmen. Minulost se ztotožňuje s přítomností a jedincův život se neustále formuje

⁵ O absenci vnímání člověka jako jedince svědčí skutečnost, že v mnoha primitivních společnostech lidé s podřízeným statusem neměli osobní jména [Kon 1988:41].

⁶ Současně kvůli vnímání času jako cyklického procesu neznali představitelé národů nemajících písemnictví zpravidla svůj individuální chronologický věk (nepřisuzovali mu podstatný význam). Stačil jim odkaz na kolektivní stáří, popřípadě vědomí příslušnosti k určitému věkovému stupni (například stařešinská pospolitost, atd.) [Kon 1988:43].

nekonečným opakováním činností. V takovéto situaci se individuuum cítí osobně zodpovědné nejen za sebe samého, ale i za všechny členy své skupiny a své předky. Kmen, rod a jejich ustanovení jsou v této době posvátné a nedotknutelné a ztělesňují vyšší moc danou přírodou, které jednotlivec zůstává svým cítěním, myšlením a konáním bezpodmínečně podroben. Je však nutné podotknout, že zmíněná identifikace s celým rodem není vědomá, či dokonce zamýšlená, a jde o zcela organické splnutí.

V holistických společnostech jsou „*vztahy mezi lidmi důležitější a mnohem více ceněné než vztahy mezi lidmi a věcmi*“ [Dumont 2003:241]. Jedinec a ekonomická sféra (dá-li se to tak nazvat) zde neexistují nezávisle a řídí se společenskou logikou. Člověk nejedná tak, aby uspokojil svůj individuální zájem na vlastnictví hmotných statků, ale tak, aby si zajistil sociální postavení, dosáhl obecných sociálních zájmů a úspěchů. Hmotných statků si člověk váží pouze natolik, nakolik slouží těmto cílům. Ekonomický systém pohání neekonomické motivy a individuální ekonomický zájem zde má jen málokdy prvořadý význam [Polanyi 2006: 51]. Zájmy členů jsou definovány kolektivně, nikoliv individuálně a primárně se orientují na sociální vztahy, jejichž stabilitu zajišťuje mechanismus společenské úcty. V závislosti na této hodnotě se již v popisované době objevuje i zákon msty, jenž podřizuje osobní zájem zájmu skupiny. Člověk žijící v takovémto společenství se tak stává osobně a především fyzicky odpovědný nejen za sebe sama, ale i za všechny příslušníky svého kmene (i předky), a neváhá proto položit svůj život ve jméno vyššího zájmu obce, vesnice nebo rodu.

Nezamýšlenými důsledky zmíněného teritoriálního usazování jednotlivých kmenů jsou objevující se dělba práce, růst výroby a skladování zboží, které postupně vedou ke vznikajícím majetkovým rozdílům.⁷ Společenská dělba práce znamená, že různí lidé se věnují rozličné činnosti, což v důsledku vede k diferenciaci sociálního postavení: úcta k člověku závisí nejen na kvalitě vykonávané práce, ale i na společenské důležitosti a vážnosti této specifické činnosti [Kon 1980:101]. I přes objevující se sociální nerovnost lze však, v porovnání s následujícím vývojem, stále hovořit o relativně rovnostářských sociálních skupinách.

⁷ Ve srovnání se společnostmi lovců a sběračů (kde si byli všichni příslušníci kmene navzájem rovni) je to historicky zcela nový prvek.

Jedinec se začíná individualizovat v okamžiku, kdy se jeho činnost a jeho relace s druhými lidmi nedají redukovat na jediný systém vztahů. Hlavní silou procesu individualizace proto bude, jak uvidíme i v dalších kapitolách, právě prohlubující se dělba práce, jejíž nesmělé počátky lze zpozorovat již v primitivních společnostech. Člověk tohoto historického období je však i nadále svolný a dokonce i hrdý obětovat vlastní život pro stvrzení své solidarity s rodem, a primitivní společnosti jsou tak charakterizovatelné holistickým uspořádáním.

Tělo jako prostředek zachování celku

Již umění starší doby kamenné nabízí nemalý počet ženských spodobnění (i když oproti zvířecím postavám jsou jen velmi vzácné), např.: Venuše z Willendorfu, Věstonická Venuše, atd. Jak kresby, tak sochy vždy zdůrazňují především ty části ženského těla, které jsou nezbytné k rozmnožování druhu. A proto i ze samotného zpodobňování člověka a celkového vnímání těla je zřejmá silná orientace na celek vyzdvihující plodnost, jež symbolizuje pokračování rodu, a nikoliv jedinečné fyzické atributy konkrétního jedince.⁸ Individuální život má v holistických společnostech hodnotu pouze, jestliže přispěje k zachování kontinuity rodu a jeho vztahů.

2.2 Starověké objevení vnitřního života

2.2.1 Archaické a klasické Řecko v područí holistického uspořádání

Přestože kultura archaického a klasického Řecka pokračuje v holistickém uspořádání přítomném již několik tisíc let, objevují se v něm zcela nové prvky jako například konstituce občanské společnosti, která holistické uspořádání stabilizuje a objektivizuje pomocí institucí cti a msty. Jak známo antické Řecko zároveň přichází se systémem autonomních městských států a dalo by se proto očekávat, že existence města by měla vést k individualizaci jejich obyvatel. Ale bylo tomu tak? Jaké byly důsledky multikulturalismu a pluralismu helénské kultury na

⁸ Okolo roku 6000 př. n. l. sice vznikají ženské sošky s očima naznačenými tahy štětce nebo vložením sopečného skla, čímž dochází k „polidštění“ díky novému soustředění na tvář a na pohled. Ale i zde zůstává zdůrazňovaným rysem plodnost jako nezbytný prvek pro zachování rodu.

jedincovu identitu? Souvisí objevení introspekce v tomto období s růstem individualizace?

2.2.1.1 Soutěživý holismus jako princip veřejného života

Klasická Řecká představa člověka byla strnulá, kompaktní a celistvá, což dokazují mnohá filozofická díla té doby zdůrazňující jedincovu nesamostatnost a jeho bezpodmínečnou závislost na *polis* (Platón). Mezi mysliteli se zároveň všeobecně klade důraz jednak na nezbytnost holistického uspořádání, symbolizovaného převahou celku nad individuem, a jednak na zavedený způsob života společenství, který se vnímá jako jediný správný a možný. „Člověk jest bytost přirozeně určená pro život v obci, a že ten, kdo od přirozenosti a nejenom náhodou žije mimo obce, jest bytostí buď špatnou anebo lepší než člověk“ [Aristoteles, citován podle: Kon 1988:66].

Existence otroků, tvořících v klasickém Řecku přibližně 3/4 obyvatelstva [Vernant, 2005:109], umožnila svobodným lidem využít svého času jinak než na obstarávání materiálních zdrojů nezbytných pro přežití. Tato skutečnost dala vzniknout občanskému životu, který se konstituoval prostřednictvím veřejného setkávání (při shromáždění, v divadle, během her a obřadů). Chtěl-li člověk v občanské sféře získat uznání, musel se stát mimořádně viditelným, „vystoupit“ z množství a vyniknout, což se také stalo všeobecným cílem, o nějž všichni usilovali [Vernant, 2005:164]. V řecké společnosti proto člověk získává uznání tím a pouze tím, že vítězí nad svými soupeři v neustálém boji o slávu. Jde ale o holistickou formu identity, jež je sice charakteristická touhou vyniknout a získat v očích druhých dostatek uznání (svým životním stylem, zásluhami, hrdinskými činy atd.), nicméně nikdy neodkazuje k jedinečnosti vnitřního života či pocitu neopakovatelného Já. Ba naopak, soutěživost stimuluje především snaha o dosažení blaha celé obce, případně celého Řecka.⁹ Tento princip soutěživosti lze nalézt i v závodech tehdejší doby. Ani jejich cílem však nebylo dosažení nejlepšího individuálního výkonu, nýbrž sláva, kterou vítězství přineslo celé rodině a *polis* [Vernant, 2005:90].¹⁰

⁹ Příklad klasického Řecka dokazuje, že přítomnost soutěživosti nutně nekoreluje s výskytem individualismu.

¹⁰ Extrémním příkladem soutěživé *polis* byla Sparta. Občané byli společenstvím mužů, jejichž vztahy se definovaly v otevřené soutěži, která byla regulována pravidly ustanovenými rody.

V důsledku silného zaměření na veřejný život a kolektivní úctu funguje řecká společnost na principu kodexu cti a zákonu msty, které od této doby tvoří všudypřítomný stabilizační mechanismus holistických společností. „Čest a msta přímo vyjadřují prioritu kolektivního celku před individuálním činitelem“ [Lipovetsky 2003:241]. Druhý charakteristický znak řecké kultury spočívá v její výrazné orientaci na vizuální podněty. Poznání sebe sama se z tohoto důvodu lze dobrat pouze skrze onu vzájemnost mezi schopností vidět a být viděn a rodová identita se tak plně ztotožňuje s reflektovaným společenským ohodnocením. Nebo-li: člověk je tím, co v něm vidí druzí¹¹ a „je tím větší, čím větší sláva ho obklopuje“ [Vernant, 2005: 23].¹²

2.2.1.2 Člověk neschopný introspekce a sebeanalýzy

Z dosavadního výkladu je patrné, že identita jedince a jeho vnímání bylo plně strukturováno kolektivními normami a hodnotami. Jaký byl však samotný jedinec? Přemýšlel či pochyboval o svých činech? Existoval vůbec nějaký vnitřní život, anebo se starořecká kultura zaměřovala jen na vnější, vizuální podobu věcí?

Starořečtí bohové (i přes veškerou svou antropomorfnost) nebyli osobami v psychologickém smyslu slova. Neměli ani vlastní vnitřní život, ani psychickou jednotu a byli pouze personifikovanými silami. Ve svých zdrojích je tak starořecká kultura skutečně stejně neosobní a nep psychologická jako každá jiná archaická doba [Kon 1988: 58]. Oporu pro toto tvrzení lze nalézt mimojiné i v raně klasické řecké literatuře, která taktéž postrádá psychologičnost: vyprávění o věcech a událostech je zde jakoby nezúčastněné, není doprovázeno zamyšlením se o sobě, chybí i kritická sebeanalýza. Neurčitý je zejména vnitřní svět člověka, o čemž svědčí mimojiné i Homérové eposy, v nichž jsou zobrazováni lidé celkem bez individuality a všeobecné náčrty tak převládají nad individuálními, fyzické nad psychologickým. Osobní identita jako něčeho vnitřního a výlučně vlastního zde chybí (v důsledku čehož nemůže člověk *de facto* hovořit ani „sám se sebou“). „U Homéra vůbec neexistuje termín označující celistvost duchovního života

¹¹ Váže-li se takto těsně hodnota člověka k jeho pověsti, bude pak každou veřejnou urážku své důstojnosti pociťovat jako pokus o snížení nebo dokonce zpochybnění samotného jeho bytí a bytí jeho rodu. Zneuctěný člověk, který nedokáže potrestat viníka za jeho urážku, ztrácí tvář a zřídka se své pověsti, svého postavení a svých výhod, a je tak vyřazen ze skupiny sobě rovných. Jestliže se někdo stal v minulosti obětí křivdy, musí od té doby využít každé příležitosti k pomstě.

¹² Aristokratické hodnoty boje o slávu dominují v demokratických Athénách ještě v 5 st. př. n. l.

člověka. Živě popisuje rychlé nohy a svalnaté ruce, ale nenachází slova pro charakteristiku ducha“ [Kon 1988: 60]. Veškerá dění včetně hrdinských skutků se proto i z počátku klasického období vysvětlují přímým vměšováním a vůlí bohů.

Všeobecná „*nepsychologičnost*“ doby je patrná i z klasického řeckého sochařství, které sice zobrazuje tělo, ale nečiní si nárok na to, aby odhalilo charakter skrývajícím se za tímto zevnějškem. Socha zde vůbec neztělesňuje individualitu, nýbrž určité nábožensko-estetické síly a hodnoty (krásu, mladost, zdraví, sílu, pohyb atd). „*Lidské v antice je tělesně lidské, ale naprosto ne osobnostně lidské*“ [A. F. Losov, citován podle: Kon 1988:59]. Ke změně dochází až na konci období klasického Řecka. Hérakleitos již mluví o „*hledání sebe*“ a o „*poznání sebe*“, Démokritos zdůrazňuje autonomii duše a „*vlastního já*“ jako kritéria mravního hodnocení. Nabízí se otázka: co k těmto zárodkům psychologizace jedince vedlo? S největší pravděpodobností zde hrál klíčovou roli růst populace a s ním související sociální diferenciací, rozvoj občanské společnosti (a především její krize) a v neposlední řadě rozšiřování řeckého území (kolonizace oblastí černého a středozemního moře) a obchodu. Rozvoj transakcí (6 st. př. n. l.) zároveň podněcuje i růst významu peněz, který v součinnosti s postupující specializací jedince vede k přesunu zájmu na soukromé záležitosti a ke zmíněné krizi *polis*. „*Raději se starali o vydělávání peněz, než aby se účastnili politických debat stávajících se postupně záležitostí profesionálních či odborníků na válku a finance*“ [Vernant, 2005: 44].

2.2.2 Helénismus: ztráta universality a objevení vnitřního života

K zásadní a trvalé změně řeckého světa následně dochází v souvislosti s tažením Alexandra Velikého do Persie. Tisíce Řeků se vydává na východ osídlit nová města, která Alexandr v průběhu své výpravy založil, přičemž se kultura a vědomosti „východu“ a „západu“ začínají navzájem značně ovlivňovat. Řecké obce v novém uspořádání světa již nehrají významnou roli a svět helénskému člověku proto už není rámcem *polis* nadále ohraničený. Důsledkem míšení řecké a orientální kultury vzniká množství sociálních a morálních norem a principů, které nejenže se neshodují, ale navzájem si i protirečí. Před individuem už vlastně nestojí otázka, či dodržovat, anebo nedodržovat normu, ale otázka: která norma je

správná a proč? Společensko-politické otřesy doby v kombinaci s pluralizací norem staví individuum před nevyhnutelnost sebeurčení a volby své životní cesty, což nutně stimuluje etickou a psychologickou reflexi. „*Kde je volba, tam je i sebereflexe*“ [Kon 1980: 68]. I Prótagorův výrok, že „*člověk je mírou všech věcí*“, dostává postupně individuálnější význam a podněcuje filozofy částečně nazírat do vnitřního Já.

Ne náhodou se proto literatura tohoto období vyznačuje obratem k vnitřnímu životu člověka – k jeho psychice symbolizované zdůrazňováním emocionality a snahou věrohodně zachytit detaily všednosti každodenního života. Růst zájmu o vnitřní svět člověka se odráží i v okruhu témat divadelních her, kde se začínají výrazněji objevovat díla věnující se soukromému životu. Rozšiřuje se i umění portrétu, retrospektivní autobiografie¹³ a podrobné osobní deníky. Ve spisech sofistů Gorgiáse se objevují výrazy „*zradit sebe sama*“, „*způsobit si zlo*“ podtrhující subjektivitu Já. Gorgiův současník Antifión zase hovoří o nutnosti „*ovládat sebe*“ a „*překonávat sebe*“ a vidí v sebeovládání nezbytný předpoklad spravedlivého vztahu k bližnímu [Kon 1988: 62]. Filozof Arelius Aristeidés ze Smyrny (2. st. př. n. l.) podrobně popisuje nejen své duševní stavy, ale i nejdrobnější detaily svých snů [Kon 1988:70]. Počínaje helénistickým věkem tak začíná epocha sebereflexe.

2.2.3 Psychologizace římské společnosti

Počet otroků na sklonku Římské republiky dosahoval více než jedné třetiny všech obyvatel, díky čemuž svobodný římský občan nemusel pracovat a mohl manuální práci dokonce považovat za ponižující. Aby byla reprodukce této nerovnosti (pro svobodné občany více než výhodné) zajištěna i v budoucnu, bylo nezbytné se i nadále fixovat na hodnotu rodu, která tak zůstává základním stavebním prvkem římské společnosti. V čele každé takové rodiny stojí velmi vážený otec, který ovládá všechny důležité kroky svých příbuzných a vybírá jim jak partnery, tak i budoucí kariéru.

Ze zmíněných důvodů se svobodní Římané dělí převážně podle původu. V průběhu 2. st. př. n. l. se nicméně objevuje nová – majetková aristokracie, která

¹³ V archaickém a klasické Řecku byla biografie mladým literárním žánrem. Vznikla stejně jako plastický portrét v souvislosti s krizí *polis* ve 4. století před n. l. a delší čas se navíc pokládá za povrchní a nedoceňuje se (nemohlo tomu ani být jinak v případě, že se individuum nevyčlenilo z celku a jeho celý život měl veřejný charakter).

se díky mobilitní otevřenosti římské společnosti postupně infiltruje do rodové elity a záhy získává stejně výsadní společenské postavení.¹⁴ I pro tuto skupinu se holistické hodnoty stávají existenční záležitostí (zaručují pokračování nabytého sociálního i jejich potomkům), které tak automaticky přejímá. Mobilitní otevřenost společnosti antického Říma proto umožňuje, že se holismus stává všeobecně sdílenou formou společenského uspořádání.¹⁵

V římské společnosti vzniká nový žánr intelektuální umělecké autobiografie (Ovidius, Galenos, Jozef Flavius), kdy už v centru zájmu nejsou ani tak historické události jako autorův život a jeho dílo. Literární díla tak čím dál více obsahují vnitřní pocity a existenciální problémy. Například ani Seneca již nevychází z vnějších okolností, ale z vlastního Já a základ mravnosti spatřuje ve vnitřním dialogu a v soudu člověka nad sebou samým. Zde každý ztělesňuje jak svého žalobce a obhájce, tak i soudce [Kon 1980: 127] a z introspekce se tak postupně stává nutná podmínka mravního života. Lidi dělá špatným, říká Seneca „především to, že se nezamýšlejí nad svým životem“ [Kon 1988: 70]. „Schovej se do sebe samého“ zdůrazňuje Marcus Aurélius a dodává „Musí být nešťastní ti, kteří nevidí pohyby vlastní duše“ [Kon 1980: 127].

Antickém Římem tak jednak vrcholí proces oddělení osobního a společenského života, a jednak proces utváření vlastního sebevědomí. V takto radikalizované helénistické životní filozofii, která se výrazně odlišuje od starořeckého chápání, zaujímá individuální Já už mnohem důležitější postavení. Jedinec, ač psychologizovaný, je však nadále pohlcen holistickou strukturou a neobjevuje se jediný náznak možné individualizace.

2.2.4 Holismus jako organická součást otrokářských společností

Starověký člověk v průběhu svých dějin došel velkých změn. V důsledku míšení řecké a orientální kultury v období helénismu započalo jeho objevování vnitřního života, na které se intenzivněji zaměřuje v epoše dominující římské

¹⁴ I majetkové aristokracii bylo povoleno nosit zlatý prsten jako znamení svého postavení. Taktéž měla i právo mít v atriu domu vystaveny busty, malby a masky předků.

¹⁵ I pro otroky byla historie jejich rodu klíčová. Pán mohl dát otrokovi svobodu a takový člověk se stává svobodným, nikoli však plnoprávným občanem. Získává ale volební právo a jeho/její děti se pak již stávají plnoprávními občany.

kultury. Svobodný nepracující Říman se již plně zaměstnává svým Já, což vede k oddělení veřejné a privátní sféry a k mírnému nadhodnocení soukromého života.

Zvnitřnění jedince a společenská soutěživost občanů otrokářských společností však sama o sobě neumožňuje jedincovu individualizaci. Otrokářské společnosti založené na exkluzi značné části obyvatel fungují na principu dědičnosti postavení a tedy rodovosti, což je základní stavební kámen holistických společností. Člověk tak sice zaujímá zvláštní, nejvyšší místo v organizaci vesmíru, ale individuum přísluší i nadále především k rodové a státní pospolitosti a i klidstvu jako celku. Jednotlivec je však již povinen vědomě kontrolovat a regulovat své chování, a to prostřednictvím racionálního sebepoznání [Kon 1988: 71].

2.3 Raný středověk

Po rozpadu římské říše se na území Evropy značně snižuje počet obyvatel. Dochází k oslabení tržních vztahů a spolu s tím i používání peněz. Život ve městech je oslaben a lidé na venkově vedou více méně ekonomicky a politicky autarkní způsob života založený na zemědělské výrobě [Elias in(Šubrt 2007:322)]. Dělná práce je v této době na nízké úrovni a převažující výměnná ekonomika nedokáže vyprodukovat dostatek prostředků, které by mohly být využity k udržování aparátu centrální správní moci a armády na celém území panovníkovy říše [Elias in(Šubrt 2007:322)]. Vladař sice moc nad jednotlivými oblastmi svěruje do rukou zástupců (vazalů rekrutujících se z jeho spolubojovníků), avšak nemůže je za jejich služby (pomoc v boji, kontrolu území, atd.) platit, a daruje jim proto půdu. Vazalové jsou tak ekonomicky autonomní a snaží se z panovníkova vlivu vymanit, což v důsledku vede k neustálým válečným střetům [Elias 2007:276]. „*Převážná část příslušníků světské nejvyšší vrstvy středověku vedla život velitelů loupeživých band*“ [Elias 2007:270].

Pospolitost raného středověku se dělí na takzvaný *Trojí lid* (duchovenstvo, rytířstvo a rolnictvo) a k legitimizaci této sociální diferenciaci slouží determinismus „z Boží vůle“. Sociální mobilita je nemožná a každý jedinec tak musí daný úděl přijmout. Znovu se tím konstituuje na jedné straně určitá elitní skupina, jejíž

fyziologické přežití se přímo neváže na vlastní produkci potravin¹⁶ (duchovenstvo a rytířstvo). Zatímco na straně druhé se vytváří seskupení (zahrnující většinu obyvatel), které je z boje o moc a o výnosy z hospodaření absolutně vyloučené. Boj o tyto prostředky však přesto po celé období raného středověku probíhá, a to velice intenzivně, nicméně pouze uvnitř již převážně vytvořené elitní skupiny. Získané výhody a zdroje se pak předávají prostřednictvím rodu, jenž i nadále zajišťuje udržení nabytého postavení. „*Rodina vytváří moc, stejně jako moc vytváří rodinu*“ [Goff 2003: 130]. Znovu se tak konstituuje holistické uspořádání založené již tradičně na vražedné nemilosrdnosti a nově pak na rigidní hierarchii znemožňující sociální mobilitu. „*Všechny společnosti, které nadřazují celek jednotlivci, jsou ve větší míře kruté. Převládá-li totiž kolektivní uspořádání, nepřikládá se životu ani utrpení taková hodnota, jakou jim přiznáváme my*“ [Lipovetsky 2003: 257]. Tato krutost nepramení z nedostatku potlačení nebo malé společenské represe, nýbrž je přímým důsledkem společnosti, kde jedinci podřízenému kolektivním normám není přiznán nárok na samostatný život. Lidé této doby pokládají individuální život stále za něco bezvýznamného ve srovnání se slávou získanou krveprolitím a se společenským uznáním, které si lze právě smrtí vydobýt. Nemalý vliv na rozšíření krevní msty má i všudypřítomná křesťanská víra, která na pozemský život nahlíží jako na nepodstatný (v porovnání s životem posmrtným) a společně s kodexem cti umožňuje chápat jedincův život jako naprosto nicotný. Individuální bytí zde získává na významu pouze tehdy, zasloužili se o uchování a velebení rodové cti a křesťanské víry.

Životní svět většiny lidí není však ohraničen pouze sociálně, ale i geograficky, což dokazuje prostorová připoutanost jednotlivce k jeho pospolitosti. Pokrevní pouta a sousedské vztahy tvoří i nadále stabilizační mechanismy společenského řádu a pobyt na rodném území se všeobecně vnímá jako zcela přirozený stav. Člověk proto téměř neopouští místo svého narození, a když už přeci jen cestuje, tak zejména ve společnosti svých příbuzných. Tací, pro něž se cestování stává životním stylem, jsou vnímáni jako méněcenní a vyhnanství se tak logicky stává náhradou trestu smrti [Goff 2003:27].

Nepřekvapí nás, že i sama osobnost je společensky vymezena, a to včetně jejích vlastností, které jsou tím nejtěsnějším způsobem propojeny s jedincovou

¹⁶ Oproti starověku je tato skupina ještě užší (v raném středověku tvoří přibližně 5 % obyvatelstva).

příslušností k určitému sociálnímu stavu. Pokud budeme studovat dobově zachycený popis knížete v období mezi 11. až 13. stoletím, s největší pravděpodobností zde nenalezneme popis jeho osobnosti (tak jak jej vnímáme v dnešním slova smyslu), nýbrž pouze deskripci jeho politického chování [Kon 1988:77]. Dobré vlastnosti totiž neexistují bez jejich společenského uznání, a jsou proto nerozlučně spjaty pouze s vnějšími projevy.¹⁷ Lidská individualita nevyvolávala žádný zájem [Kon 1980:134] a raně středověký člověk tak nemá sklon soustřeďovat pozornost na své odlišnosti od druhých.¹⁸ I nadále přetrvává holistická struktura uspořádání, která opovrhne jedincem nepodřizujícím se kolektivu a unikátností vůbec. Z těchto důvodů se kultura raného středověku podobá víc světu homérskému než světu helénistickému nebo pozdně římskému a nutí dnešní historiky, aby v rozmezí 11. až 13. století znovu mluvili o „objevení individuality“ nebo formování „pojmu osobnosti“ [Kon 1988:11].

2.4 Kolektivní bytosti po tisíce let

Od pravěkých společností až po raný středověk byla společenství Evropského kontinentu uspořádána převážně holisticky. Během helénského období dochází k objevení vnitřního života a jedinec se začíná intenzivněji zabývat sebou samým. Tato tendence vrcholí v Antickém Římě, kde se introspekce stává nutnou podmínkou mravního života. I přes všechny tyto skutečnosti však jedinec zůstává zcela kolektivní bytostí podrobující své zájmy a identitu celku. Starověké období zároveň dosvědčuje, že společenské jevy jako jsou urbanizace, soutěživost, volný čas a rozšiřování obchodu sami osobě nevedou k individualismu a mohou být integrální součástí holistických celků. Vystává nám zde proto otázka: Co umožnilo vznik a rozkvět současného individualismu, když ne zmíněné faktory? Odpověď nám však nepřinese středověk raný, neboť v tomto

¹⁷ Autoři této doby neznají konflikt mezi tím, jaký ve skutečnosti daný kníže je, a tím, jak se jeví svému okolí.

¹⁸ Raný středověk nezná například individuální autorství a starost o originalitu díla. Autor nahlížel na svůj výtvar především z hlediska kolektivní, pospolné práce. Tvůrčí sebehodnocení proto nespočívalo v potvrzení své originality, odlišnosti od druhých, nýbrž v uvědomění si zděděných návyků a vědění a v tom, že maximálně plně a dokonale vyslovil pravdu patřící všem [Kon 1988: 77].

období se na troskách antického světa znovu konstituují holistická společenství,¹⁹ ale teprve až středověk vrcholný.

¹⁹ Nerovnost těchto společností sice již nevychází z otrokářského, ale z feudálního uspořádání, které má však i nadále (kvůli potřebě fixovat existující nerovnost) holistickou povahu.

3 INDIVIDUALISMUS V ROLI ALTERNATIVNÍ DEFINICE SOCIÁLNÍ REALITY

3.1 Vrcholný středověk branou individualizované společnosti

Technologický pokrok v zemědělství (11. století) v součinnosti s dočasným klimatickým oteplováním (12. a 13. století) vedl k populačnímu růstu. Od 11. století však rostoucí hustota obyvatelstva naráží na skutečnost, že prakticky všechna hospodářsky využitelná půda je již rozdělena. Intenzita boje o půdu, tolik typického pro raný středověk, počínaje 12. stoletím slábne [Elias in(Šubrt 2007:324)] a společenská situace se víceméně stabilizuje. Jaké uplatnění zastane čím dál četnější skupina lidí, již nepotřebných v zemědělství? Bude mít stabilizace společnosti nějaký vliv na duchovní život a konkrétně pak na podobu křesťanství? Jak se na tyto změny dokáže adaptovat stavovské uspořádání? A jak tohle všechno vůbec souvisí s procesem individualizace?

3.1.1 Holistické uspořádání – nezbytná součást zemědělské pospolitosti

Než si na zmíněné otázky odpovíme, je třeba si uvědomit několik statických a stabilizujících společenských prvků. Celý středověk a i novověk byl, i přes všechny změny popsané v následcích kapitolách, charakteristický především životem ve vsích, popřípadě vesnických obcích. Vesnice, stejně jako každé její obydlí, vytvářely relativně samostatné jednotky a byly hospodářsky soběstačné. Vše, co potřeboval zemědělec vědět, se vztahovalo jen a jen k jeho statku [Dülmen 2006:58] a jeho prostorová mobilita tak byla malá (na rozdíl od řemeslníka).

Selský svět charakterizovala především vzájemná návaznost nejrůznějších prací a jednotliví zemědělci tak byli na sebe vzájemně velice odkázáni. Na venkově hrálo proto neodmyslitelnou roli sousedství, nebo-li také společenství sousedů soustředěných kolem jednoho statku. Přes vyskytující se sociální rozdíly (mezi sedláky, nádeníky, vesnickými řemeslníky atd.) tak na prvním místě stála

vzájemná solidarita, která byla nezbytná při řešení veškerých problémů (neúroda, požáry, vykořisťování a přepadení, atd.). V této době lze na venkově tudíž do určité míry hovořit o *kolektivních rizicích* spoluvytvářejících holistické uspořádání. Nikdo se nemohl uzavřít do svého domu a každý byl svým způsobem závislý na druhých. Venkované mohli přežít jinak než společně. Sousedství zahrnující někdy i celou obec proto v tomto prostředí hrálo rozhodující roli – ba dokonce daleko větší než například příbuzenské vztahy.

Ze zmíněných důvodů byl vesnický holismus uspořádáním veskrze pracovním [Dülmen 2006:31], orientujícím se na prospěch a přežití vesnické společnosti jako celku,²⁰ přičemž prostor pro individuální jednání zde zůstává značně limitovaný.

3.1.2 Stavovské uspořádání a fenomén cti

Jak již bylo řečeno v předchozí kapitole: společenskou nerovnost středověkých a novověkých společností ospravedlňovalo stavovské uspořádání. Na základě svého původu, profese a sociálního postavení tak každý člověk patřil k určitému stavu, který měl ve vztahu k celku plnit specifické úkoly. Stavovské uspořádání bylo velice rigidní a většina lidí proto doživotně setrvala ve společenském postavení, do něhož se narodila. *„Šlechtic se nemohl stát sedlákem, stejně jako sedlák řemeslníkem. Sociální vážnost jednotlivce proto neurčovaly jeho individuální dovednosti a jeho schopnosti, jakkoli měly v rámci jeho stavu váhu, ale především jeho příslušnost ke stavu coby šlechtice, měšťana nebo sedláka“* [Dülmen 2006:176]. Se stavovskou příslušností se vždy pojila i jedincova čest, která však byla především ctí celku – stavu (právo a čest mimo stav neexistovaly [Dülmen 2006:189]). Stejně tak i politická a sociální práva nabýval člověk jakožto člen určitého stavu a nikoliv jako podaný či jako dnes: občan státu.

Sociální status určovala především příslušnost k určité rodině, i přesto však existovaly i další faktory jako například veřejné vystupování a trvalé bydliště²¹, jež hrály při udržení sociálního postavení podstatnou roli. Neméně zajímavý je

²⁰ Dokazují to i mnohé svátky, které přesahovaly rámec domácnosti a posilovaly pouta vzájemné závislosti, stabilizujícíce tak holistické uspořádání.

²¹ Nepočestnou pověst měla na prvním místě především velká skupina „potulných lidí“, obchodníci s drobným zbožím a podomní obchodníci, neboť právě pro ně bylo příznačné, že neměli stálé bydliště. *„Být bez trvalého bydliště bylo horší, než být nepočestný řemeslník“* [Dülmen 2006:197].

zároveň i vztah cti a majetku, neboť čest nebylo možné získat bez jistých materiálních zdrojů (nákladný životní styl vyšších vrstev). Na druhou stranu v majetku jako takovém dobrá pověst anebo možnost sociálního vzestupu nespočívala a sociální čest se tak koupit nedala [Dülmen 2006:177].

Vrcholný středověk bývá také často spojován s centralizací moci a s konstitucí státu, v důsledku čehož *rytířskou aristokracii* postupně nahrazuje *aristokracie dvorská* [Elias 2007:281]. Státní uspořádání tohoto období je však natolik slabé, že důsledky jeho vzniku budou zřejmější až v období renesance (např. prostřednictvím konstituce zmíněného dvorského života). Ve vrcholném středověku zatím pán žije i nadále přímo mezi poddanými a nevyvádí ho tak například z míry, když vedle sebe vidí pacholka při práci či při jeho svébytné zábavě. Součástí šlechtické identity sice již tvoří pocit, že on je jiný než tyto lidé, ale prostorově se od svých poddaných zatím nijak výrazně nedistancuje [Elias 2007:285]. Koncem 15. století se tento stav sice pozvolna mění, ale k rozhodnější a viditelnější změně dochází až teprve ve století následujícím.

Zrod státu nicméně koresponduje se zavedením právních a trestních systémů. Primární funkce vznikajících zákonů spočívá v utvrzování moci panovníka, zatímco jejich vedlejším důsledkem je omezování soukromé msty. Právě kvůli zmíněné slabosti centrální moci se však bude rodinná msta objevovat ještě dlouho, přičemž bude i nadále vnímána jako posvátná morální povinnost (jak u velkých rytířských rodů, tak i u měšťanů a sedláků). Spory o čest všeobecně ve středověku a raném novověku patří k nejčastějším deliktům městské a vesnické společnosti [Dülmen 2006:191], neboť ztráta cti je *de facto* mechanismem sociálního vyloučení.

3.1.3 Transformace křesťanství

Přestože většina populace setrvává v holistickém uspořádání, lze v této době pozorovat dva zcela nové jevy. Jednak zrození sociální skupiny, začínající z toho trendu postupně vybočovat (v důsledku rostoucí diferenciaci společnosti) a jednak komplexní, leč nenápadný posun celé západoevropské kultury²². Zmíněný pohyb je patrný ze všeobecného zvýšení hodnoty člověka, k němuž dochází v rozmezí

²² Transformace západoevropské kultury zároveň i vytváří nezbytné zázemí pro vznik prvního popsaného jevu.

12. a 13. století. Iniciátorem tohoto klíčového obratu není pak nic menšího než vnitřní transformace samotného křesťanství, podstatně určujícího podobu celého středověku. Aniž by to vedlo ke ztrátě hluboké náboženské víry, začíná křesťanství postupem času akceptovat pozemský svět, stává se personálním náboženstvím a probouzí tím v jedincích osobní vztah k sobě (prostřednictvím idey osobní spásy). Zvýšený zájem o vnitřní duchovní Já se konkrétně znovu objevuje v mnišských kruzích²³ v 11. až 12. století, což nejlépe dosvědčují západoevropské texty kajících žalmů a modliteb, které se začínají skládat v jednotném čísle. Od 12. století se navíc objevuje i individuální zpověď (na rozdíl od dosavadní zpovědi kolektivní).²⁴

Zvláště názorný je vývoj vnímání smrti. Archaické vědomí, které nepovažuje individuální existenci za významnou a neví nic o tragédii individuální smrti, vykládá bytí jako nekonečný cyklický koloběh, v němž život a smrt stále přechází ve svůj opak. V raném středověku byla zase smrt vnímána jako kolektivní osud („všichni zemřeme“) a k její individualizaci dochází postupně až ve zmíněném 11. – 12. století, kdy se objevuje problém „vlastní smrti“ [Kon 1988:82].²⁵ Paralelně se individualizují i náhrobní nápisy. *„Ve starém Římě byl na každém hrobu nápis uvádějící jméno zesnulého, jeho rodinné postavení a někdy i druh činnosti, věk, datum úmrtí. Často se tento nápis doplňoval portrétem zemřelého ve formě busty nebo medailonu. Hrobka nebyla jen objektem kultu, ale i prostředkem předání památky zemřelého následujícím pokolením. Raný středověk tuto tradici zrušil. Asi od 5. století náhrobní nápisy a portréty mizí, hroby se stávají anonymními. Důležité je jen to, aby tělo bylo pochováno na svatém místě při dodržení náležitých obřadů. Koncem 10. a zvláště v 11. – 12. století se situace znovu mění. Na hrobech urozených lidí se objevují nejprve nápisy uvádějící jméno a datum úmrtí zesnulého. Ve 13. – 14. století jsou epitafy stále podrobnější, vyjmenovávají*

²³ Mniši byli nejvzdělanější feudální stav a vzdělanost je právě podstatnou podmínkou introspekce, nemluvě již o možnosti jejího odrazu v textech. Není pak náhodou, že první středověké autobiografie, paměti a systematické sbírky rukopisů vznikají v kláštrech [Goff 2003:137].

²⁴ V souvislosti s objevením individuální zpovědi se i rychle obohacuje latinský slovník „vášni duše“ a emocionálních stavů.

²⁵ *„Ve vnímání a zobrazování smrti se projevuje dvojakost křesťanské eschatologie, která předpokládá jakoby dva soudy nad člověkem. První soud, individuální, probíhá hned po sklonku, když se hříšníci odebírají do pekla, nesporní spravedliví do ráje a ostatní do očištnice. Existuje však ještě všeobecný poslední soud, kdy celý lidský rod předstoupí před tvář nejvyššího soudce. Tyto dvě eschatologie – „malá“ osobní a „velká“ celosvětová, se rozšiřují již v raném středověku, ale ve výtvarném umění pozdního středověku se akcent postupně přesouvá na individuální soud“ [Kon 1988:82].*

se na nich tituly a zásluhy zemřelého a náhrobky se zdobí zobrazením, které nějak připomíná jeho život“ [Kon 1988:82].

Ve výtvarném umění se zájem o individualitu projevuje znovuobjevením portrétního malířství, které v raném středověku jako žánr výtvarného umění prakticky chybí. Současně i sochařská vyobrazení se v období mezi 11. a 12. stoletím individualizují, a často se tak dělají z posmrtných masek. Ve 14. a 15. století se portrétní sochy stávají už zcela normálním jevem.

Všechna zmíněná fakta svědčí o postupném a především všeobecném prohlubování pocitu vlastní individuality a o zvýšeném vnímání člověka jako osobnosti. Ani k transformaci křesťanství, jež tvoří stěžejní východisko pro jakýkoliv budoucí vývoj individualismu, však nedošlo zcela samovolně. Velkou roli sehrála sociální stabilizace, rozšiřování mnišských kruhů, demografický růst a vznik měst.

3.1.4 Vznik měst

Od 11. století naráží rostoucí hustota obyvatelstva na skutečnost, že prakticky všechna hospodářsky využitelná půda je již rozdělena. Jediná šance lidí bez půdy byla mimo agrární sektor, tzn. v rozvoji řemesla, živností a obchodu [Elias in(Šubrt 2007:324)]. Společnost se stává diferencovanější, zvyšuje se vzájemná závislost jednotlivých subjektů, z čehož čerpá především nově se objevující měšťanstvo.

Právě měšťané jsou zmíněnou sociální skupinou, která se začíná postupně odchylovat od holistických hodnot. V hluboce zemědělském světě, kde se produkcí potravin nadále živí téměř devět desetiny obyvatel (v rozvíjejících se oblastech, jako např. v Itálii však pouze dvě třetiny) [Goff 2003:104] sice měšťané tvoří, co do počtu zanedbatelnou skupinu, nicméně vliv měst²⁶ vysoce převyšuje jejich demografickou váhu. Vznikají zde školy, usazují se zde žebravé řády, šlechta si je volí za svá sídla, rozvíjejí se v nich řemesla a trh, který stále více rozšiřuje pole jejich působnosti. Město proto nepochybně přetváří středověkého člověka: zužuje prostor, který důvěrně zná, ale zároveň i násobí počet

²⁶ Města znovu vznikají teprve až ve vrcholném středověku, nicméně evropská městská síť (předindustriální) je až na malé výjimky již v 13. století vytvořena.

společenství, jejichž je členem. Do popředí jeho hmotných potřeb klade peníze²⁷, předkládá možnosti vzdělávat se a kultivovat a nabízí nový svět zábavy. „Každý obyvatel města se učí zapisovat své příjmy i výdaje, řídit svůj čas, ovládat svá slova, svá gesta. Výchova k tomu nabádá a vzdělání to umožňuje“ [Goff 2003:149]. Viditelné a neosobní tlaky společenských vazeb, dělby práce, obchodního života trhu a konkurence „nutí“ k všudypřítomnému sebeovládání a uhlazenosti [Elias 2007: 224–225]. Právě ve městě jde nejvíce o čest²⁸ a někdy i o život. Přijetí určitých všeobecných pravidel chování je zde proto nezbytné.

Městskou populaci současně tvoří komplex nevelkých buněk čítajících málo osob. Městská rodina je mnohem menší než venkovská a vinou své skladby je i křehká. Prohlubující se dělba práce ve městě zároveň vyvolává velmi specifické a na venkově neznámé problémy. Jde o morální problémy nebo také otázky volby, s nimiž jsou jedinci pracující na velmi diferencovaných úkolech často konfrontováni. „Nutnost samostatně se rozhodovat v rozmanitých měnících se situacích předpokládá člověka s rozvinutým sebeuvědoměním a se silným Já“ [Kon 1988:87]. Dělbba práce souvisí především s růstem komplexity společnosti, která člověka v rovině každodennosti nutí zvyknout si na rozdílné a velice specifické subkultury. Město je totiž místem velice heterogenním a jeho obyvatelé mají různá práva a sociální postavení, přičemž si na základě své sociálně-ekonomické pozice vytvářejí i vlastní životní styly [Dülmen 2006:114]. Různé sociální skupiny mají proto jen málo společného a zkušenostně se navzájem „dotýkají“ jen velmi volně. Měšťan se tak celkově individualizuje a učí se rozmanitosti a změnám.

Pod tíhou zmíněných informací však nesmíme dojít k milné představě jedince s individuálními právy. Měšťan sice mohl svůj život určovat ve větší míře než

²⁷ Podle Georga Simmela vedou peníze ke dvěma na první pohled protichůdným jevům. Na jedné straně vytváří mezi členy téhož ekonomického okruhu mimořádně silnou vazbu a na straně druhé umožňují jejich samostatnost a nezávislost [Simmel 2006: 9–13]. Jedinec je tak sice v důsledku rostoucí společenské komplexity závislý na mnohem větším počtu lidí, nicméně se otevírá i široký prostor jeho individualitě a pocitu vnitřní nezávislosti. „Člověk žijící v oněch dřívějších ekonomických epochách byl sice v poměru vzájemné závislosti k daleko menšímu okruhu lidí, ti však zůstávali determinováni individuálně, zatímco my jsme dnes sice mnohem závislejší na dodavateli obecně, jednotlivce však často a podle libosti střídáme“ [Simmel 2006: 12–13]. Existence peněz tak jedince navzájem propojuje a podrobuje jejich reciproční závislosti na anonymních lidech (nikoliv již konkrétních jedincích). Peníze proto podle Simmela jedince jak individualizují, tak i rozšiřují podíl formálních vztahů v jeho každodennosti.

²⁸ Soukromé hádky, rodinné války či krevní msta neprobíhaly jen mezi urozenými. Města 15. století jsou zrovna tak plná těchto konfliktů mezi rodinami a klany a ani čepičáři, krejčí či pastýři „nechodí pro nůž daleko“ [Elias 2007: 275].

sedlák, nicméně tehdejší společnost reaguje na popsané liberalizující a atomizující síly městského prostředí vytvořením cechů. Právě cechy tvoří určitou pojistku proti nebezpečím a rizikům spojeným se zažívanou atomizací a počínajícím individualismem. Řemeslníkům poskytují zázemí, regulují konkurenci a zajišťují jim tak ochranu. „*Jen „poctivé“ řemeslo, tedy výroba dobrého zboží za spravedlivou cenu morálně bezúhonnými řemeslníky, garantovalo cechům příjem i sociální prestiž. Organizováním společenských svátků a slavností pak současně utvářely silnou solidaritu. Kromě toho pečovaly o jednotlivé rodiny řemeslníků, pokud mistr onemocněl nebo zemřel*“ [Dülmen 2006:98]. Nová sdružení pokrývají městské teritorium v překrývajících se kruzích a vytvářejí určitou strukturu, která brání rozvoji individualismu. Cechy jsou však v porovnání s vesmi a rytířskými rody skupinami mnohem menšího počtu lidí a úplně tak pluralizaci rodinných biografii nezabraňují. Ani zajištění rodiny v případě úmrtí řemeslníka nebylo nijak převratné a každý jedinec se tak musel o sebe a o svou nepočetnou rodinu postarat již více méně sám. Ve vrcholném středověku, jak si ještě ukážeme dále, navíc existovalo mnoho lidí nespádajících do žádného z cechů.

Město, i přes zmíněnou protireakci, zůstává střediskem rozvoje složité společnosti, která se sice přizpůsobuje feudálnímu systému a jeho ideologii, ale zároveň si i vytváří vlastní řád. Příčinu lze hledat v samotném systému *Trojího lidu* neschopného adekvátně zařadit městskou populaci (řemeslníky a kupce). Neděje se tak proto, že by její úloha byla nevýrazná, ale kvůli setrvačnosti pojmových schémat raného středověku, nekorespondujících s živou pestrostí sociální reality středověku vrcholného. Moc evropského měšťanstva však koncem popisovaného období značně roste, a to na úkor aristokracie a rolníků, a není tak divu, že tato nepočetná skupina začíná vyhledávat i adekvátní společenské uznání. Je nutné si zároveň uvědomit, že měšťané se však často rekrutují z nejnižších společenských vrstev²⁹ a jsou to většinou lidé „*bez jména a bez rodiny*“. Takovíto jedinci, ať již sebevíc bohatí či mocní, tak nemohou získat společenské uznání v rigidním a člensky uzavřeném stavovském uspořádání,

²⁹ Měšťanstvo je zároveň v porovnání s aristokratickou společností více otevřené novým členům a měšťanem se tak mohl stát každý (nabytím měšťanského práva, které bylo možné získat buď narozením, případně prostřednictvím rodiny, nebo jeho udělením, měl-li jedinec dostatečný majetek a vedl-li bezúhonný život) [Dülmen 2006:80]. Od 12. století do měst proto přicházeli chudí a tuláci, kterých postupně přibývá a městské dílny tak vstřebávají přebytečné venkovany, syny drobných zemědělců a pachtýřů či dokonce zruinovaných statkářů [Goff 2003:128].

ve kterém je nejvýše hodnocen vznešený původ. „*Měšťana, dokonce i bohatého kupce, urození lidé přehlíželi, rytířskou udatnost od něho nikdo neočekával*“ [Goff 2003: 216]. „*Společenský status jedince určovala práce, činnost, pokračující v rodinné tradici, nikoli jeho individuální nadání, nebo osobní bohatství*“ [Dülmen 2006:9]. Chudý šlechtic nebo nemajetný tovaryš se proto nepočítali ke „spodní vrstvě“, stejně jako se bohatý řemeslník nebo kupec nemohl považovat za příslušníka „vrstvy horní“.

Konstituuje se tak nová sociální skupina, která sice disponuje ekonomickou mocí, nicméně není integrována do společenské elity, jak tomu bylo ve starověku. V absenci možnosti sociální mobility *nových bohatých* proto spočívá zásadní a klíčový rozdíl v porovnání se společnostmi starověkými. Konsensuální reakcí části měšťanstva je napodobování šlechty v jejím životním stylu (nově se orientujícím na okázalost), nicméně většina měšťanů spíše žije střídě a peníze hromadí a rozumě investuje. Nemožnost získat sociální postavení odpovídající materiálnímu bohatství vede druhou zmíněnou skupinu k nevědomé konstituci alternativních hodnot, neorientujících se již na generace předků (na celek), ale na své přítomné schopnosti a dovednosti (na sebe).

3.1.5 Vznik trhu

K upevnění první formy obchodního kapitalismu, který se v Evropě zrodil v druhé polovině 15. století, dochází mimojiné díky zámořským objevům. Ekonomické systémy západní Evropy byly až do konce feudalismu uspořádány na základě principu vzájemnosti a redistribuce nebo nějaké jejich kombinace [Polanyi 2006: 59] a trhy (lokální i dálkové) tak až do konce středověku nehrají významnou roli. Co se týče vlivu lokálních trhů na holistické uspořádání venkova, tak samotné prodávání přebytků nutně nemuselo zničit podstatu samozásobitelství. Pokud trhy a peníze zůstaly pouhými doplňky jinak samostatné rolnické domácnosti, mohl princip výroby k užítku dále fungovat, a to i přesto, že peněžní faktor uvedl do situace nový prvek [Polanyi 2006: 58]. Jako poněkud odlišná se zdá být situace ve městě. Město ztělesňuje především hospodářskou metropoli a jeho srdcem je trh. Měšťan se učí být na trhu závislý, a to buď úplně, nebo alespoň po část roku. Obyvatelé města se proto čím dál více zabývají penězi, jež se stávají krví města. „*Peníze a přátelé posilují čest bohatého, pro chudého tovaryše představuje čest*

jediný kapitál, který vlastní.“ [Goff 2003: 135] Uvnitř měšťanských kruhů tak začíná dominovat jedincova dovednost nad jeho původem. Přítomnost nad minulostí.

3.1.5.1 Italský kupec

Extrémním příkladem expanze obchodu a jeho důsledků je kupec; a ve vrcholném středověku především kupec italský, který byl však co se týče míry individualismu v kontextu tehdejší Evropy unikátem.

Soupisy profesí označovaných jako „*nečestné*“, „*nečisté*“, jež pořizovali učení teologové, obsahují téměř vždy obchod, a proto byl kupec především „*páriou*“ raně středověké společnosti.³⁰ V Itálii ve 13. století však dochází k výraznému rozkvětu kupeckého stavu a přízemní starosti a hmotné zájmy, jež byly dříve stíhány nejvyšším trestem, se tak povyšují na úroveň naplnění Božího předurčení. „*Lidská osobnost, která si začala uvědomovat sama sebe, chápala sebe, své profesní poslání, svůj majetek i svůj čas jako Boží dary, jež mají být Bohu vráceny v zachovalém a rozmnoženém stavu*“ [Goff 2003: 221]. Kupecké špičky soustřeďují ve svých rukou nesmírné jmění tak v mnoha evropských městech (nejvíce v Itálii) představují vládnoucí vrstvu města, která má na jeho správu rozhodující vliv [Goff 2003: 222]. Obchod navíc po dlouhou dobu nepodléhá cechovním pravidlům tak jako život a činnost řemeslníků [Dülmen 2006:88] a kupci z tohoto důvodu nerepresentují zájmy žádné sociální skupiny, leč pouze své a své rodiny. V celé Evropě kromě toho žije i nemalé množství bohatých obchodníků, jež nikdy nezískali měšťanská práva. To zjednodušeně znamená nulové společenské postavení a nulovou ochranu před jakýmkoliv riziky (zchudnutí, zabezpečení rodiny při úmrtí). Lze být ještě více než kupec odkázaný jen na sebe a na vlastní dovednosti? Odpověď zní zřejmě ne. Ve vrcholném středověku se tak objevuje výrazná polarita, kde jeden pól tvoří aristokracie (jejíž živobytí závisí především na jejím původu, tedy na předcích) se zemědělci (závislími na sousedech a celé obci) a druhý pak kupci (jejich živobytí závisí pouze na jejich podnikavosti, tedy na nich).³¹

³⁰ Duchovenstvo, které do 13. století zavrhovalo pozemský svět a znehodnocovalo jej ve srovnání s obrazem světa nebeského, nemohlo neodsuzovat obchod, činnost, jejímž cílem je dosažení zisku.

³¹ Řemeslníci tvoří určitou přechodnou skupinu (pomyslný střet kontinua), výrazně závisející pouze na své rodině a jejím výkonu. Tato skupina si však zároveň vytváří i určitou pojistku (cechy)

Kupec – tento unikátní „důsledek“ vzniku středověkého města a trhu – svou existencí do společnosti přináší základy zcela nového jevu – individualismu, který zatím není sice příliš rozšířený a patrný, nicméně již v renesanci budou jeho kontury zřetelné mnohem intenzivněji.

3.2 Renesanční antropocentrismus

V období renesance dochází (a) k růstu populace a ke zvyšující se komplexitě a diferenciaci společnosti³², (b) k rozmachu trhu umožněnému pokračujícími zámořskými objevy a (c) k viditelné centralizaci moci moderního státu. Tyto tři faktory společně umožňují zlom, který nás již definitivně odděluje od plně holistických společností, a vedou ke vzniku společenského uspořádání, jehož ekonomické elity v člověku spatřují svrchovaný cíl existující pouze sám pro sebe. Většinu populace však stále tvoří rolníci, kteří jsou dosud existenčně závislí na různých sociálních celcích, a budou tak i nadále ústředními nositeli holistické identity. Druhou výraznou skupinou setrvávající v původním trendu bude šlechta.

3.2.1 Úpadek části aristokracie a zrod hédonismu a ilusionismu jako důsledky vzniku státu

Až do vrcholného středověku byla moc panovníka soustavně oslabována šlechtici majícími v rukou faktickou vládu nad jednotlivými částmi země. Ke změně dochází koncem 15. století, ale výrazněji teprve ve století 16., kdy se moc postupně soustřeďuje do rukou pouze jedné osoby [Elias in(Šubrt 2007:321)]. Začínají tak vznikat velké absolutistické státy, což koresponduje se vznikem zákonů zasahujících do všech sfér společenského života [Dülmen 2006:238]. To, co se dosud neregulovalo, případně bylo ponecháno jednotlivým domácnostem, farnostem, vesnicím, cechům a měšťanům, se od konce 15. století postupně podřizuje státním normám a nařízením.

Postupující monopolizace a stabilizace moci panovníkova zároveň vedla i k úpadku feudálního zřízení, čímž vyšší šlechtu definitivně změnila (představující do té doby jakési vladaře menšího rozměru) ve dvořany (služebníky krále) [Elias

omezující rizika spojená s individualismem. Cechy tuto funkci plní však jen částečně a jak víme z historie – především pouze dočasně.

³² Od 16. století se vedle tradičních stavů etabloují nové sociální skupiny jako například úřednictvo, bankéři, atd. S tím souvisí i nové formy myšlení a praxe.

2007:291]. Dvorskou aristokracii bylo od této doby možné spatřit velice často v panovníkově přítomnosti, a to především proto, že vladař potřeboval mít své potenciální soky neustále pod kontrolou. Ke stejnému účelu sloužila i jeho subvence aristokratického utrácení peněz kvůli prestiži, neboť i tato, na první pohled nicotnost, výrazně posilovala jeho moc a současně redukovala sílu dřívějších vladařů. Není proto náhodou, že právě v období, kdy šlechta začíná pociťovat úpadek svého vlivu a politické moci, neustává v aristokratických kruzích utrácení za oblečení a nemizí ani touha po přepychu, nýbrž je tomu přesně naopak. Monopolizace moci činí dvořana existenčně závislým na libovůli panovníka a šlechtické rody se tak od této doby o královu přízeň snaží všemožně zasloužit. Jeden z prostředků, jak si naklonit panovníka, spočívá v zaujetí prostřednictvím elegance, půvabu a originality.³³ K upoutání královské pozornosti také sloužilo správné či přesněji řečeno *nádherné* oblečení. „*Móda není znakem nadřazenosti šlechty, spíše svědčí o jejím soustavném ústupu od konce středověku a její postupné proměně ve „spektakulární“ třídu, pro níž bude jednou z hlavních povinností upozorňovat na sebe prostřednictvím okázalých výdajů na reprezentaci*“ [Lipovetsky 2002: 85]. Aristokracie se z těchto důvodů začíná výrazněji než kdykoliv v minulosti zabývat vlastním vzhledem, sebeprezentací³⁴ a všeobecnou kultivací svých mravů a dává tím budoucím historikům podnět, aby o ní mohli hovořit jako o společenství fungujícím na principu iluze, nebo-li o *společnosti kurtoazní*.

U společenských elit se tak během 16. století (a nejméně potom ve století 17. a 18.) dostává do popředí nový vztah vlastního Já k druhým reprezentovaný právě popsanou potřebou vytvořit dojem a zdůraznit tím svou osobitost. „*Dvořan se stává umělcem, který sám sebe předvádí jakožto umělecké dílo*“ [Garin 2003:115]. Zmiňovanou touhu po výjimečnosti a orientaci na vzhled však nelze ztotožňovat s individualismem³⁵, neboť aristokracie zůstává elitářským stavem, který až do svého úplného konce bude nositelem holistického uspořádání a touha vyniknout je tak spíše otázkou prestiže rodu. Aristokracie i nadále zdůrazňuje svůj

³³ Móda již od vrcholného středověku souvisí nejen s potěšením vidět, ale i být viděn a vystavovat se pohledu druhého, čímž se jí podařilo udělat z povrchnosti nástroj spásy a cíl existence. Z odlišnosti jedince se tak stává znak společenského významu [Lipovetsky 2002: 88].

³⁴ Renesanční dvůr představuje mimořádně stylizovanou scénu, kterou můžeme (po vzoru Ervína Goffmana) nazvat permanentní sebeprezentací v každodenním životě.

³⁵ Jiného názoru je Gilles Lipovetsky [Lipovetsky 2002: 85–88], který právě v kurtoazních hodnotách (souvisejících s novým vztahem k sobě) spatřuje individualismus. Nazývá ho pak *světský* anebo také *aristokratický*.

starobylý původ a historické zásluhy svých předků a propagace dynastie se počínaje renesancí stává neodmyslitelným prvkem evropské dvorské kultury [Garin 2003: 28]. Pro získání feudálních titulů, zajišťujících dědická práva, jsou proto mnozí lidé i nadále ochotni vynaložit nemalé politické a diplomatické úsilí (a investovat značné jmění) [Garin 2003: 28].³⁶ Módou disciplinovaná aristokracie se z těchto důvodů stane více než původcem individualismu nositelem hédonismu a iluzionismu, jehož demokratizace ve spojení s buržoazním individualismem orientovaným na výkon povede v druhé polovině 20. století ke vzniku narcismu.

3.2.2 Humanismus, jako legitimizace alternativní sociální reality kupce

Počínaje 16. stoletím se trhy stávají jak početnějšími, tak i důležitějšími [Polanyi 2006:59-60]. Paralelně s rozvojem kapitalismu dochází i k růstu životní úrovně a posilování moci evropského měšťanstva, a to na úkor aristokracie a rolníků. Posilující kapitalismus značně zrychluje životní tempo, zvyšuje subjektivní cenu a zostřuje pocit historického času. Velice důležité je i objevení takzvaného „osobního času“ kupci, spojovaného s uvědoměním si konečnosti vlastní existence [Kon 1988:89] a s expanzí hodnoty výkonu. V této době se zintenzivňuje i kupcova nutnost volby a jeho prostorová mobilita³⁷, v důsledku které se obchodníková činnost navíc nadmíru pojí i s velkým rizikem a vždy přítomným reálným nebezpečím neúspěchu. Stejně jako se z bohatého kupce mohl doslova přes noc stát chudák,³⁸ bylo ve městě možné během jedné generace dosáhnout sociálního vzestupu [Dülmen 2006:86].³⁹ „*Setkáváme se jak s úspěchy outsiderů, tak s přesunem hospodářských těžišť; přes přísný cechovní řád a obchodní tradici existovala ve větší míře v 16. než v 18. století – výrazná flexibilita*“ [Dülmen 2006:84]. Zažívání rizikovosti a nejistoty v kombinaci

³⁶ Samozřejmě i mezi aristokracií občas pronikly individualistické hodnoty, což je zřetelně vidět na Shakespearově *Romeovi a Júlíi*. Zde mladá Julie pod tíhou individuální touhy dochází k přesvědčení, že dědičné jméno je jen nicotnost a pomíjivost ve srovnání s láskou. Leč i v tomto příběhu jsou individuální zájmy postoupeny zájmům kolektivním a holismus tak i nadále definuje podobu reality této sociální skupiny.

³⁷ Spolu s vojákem a chceme-li poutníkem byl také kupec tím, kdo se přemísťoval nejvíce [Garin 2003:176].

³⁸ Nejrizikovější byl obchod závislý na lodní dopravě – stačila jedna silná bouře a obchodník přišel o veškeré své zboží. Právě proto se v této době objevuje pojišťovnictví.

³⁹ Sociální mobilita byla však možná pouze v rámci měšťanského stavu (popřípadě ze sedláka na bohatého měšťana). Sociální vzestup mezi sociální elitu (šlechtu) však nebyl takřka možný.

s valorizací vlastních schopností tak plně kontrastuje s holistickými hodnotami zdůrazňujícími stabilitu. Zmíněné rysy kupeckého života nutně vedou k prohlubujícímu se individualismu, který je nejlépe patrný z jejich denních zápisků. *„Na obrazech a portrétech italských a vlámských mistrů bohatí kupci vystupují jako majestátní a zbožní lidé, štedří dárci, zakladatelé špitálů a zadavatelé výzdoby chrámů a jiných veřejných budov, zatímco v soukromých zápiscích a „rodinných kronikách“ vyplouvá na povrch jejich nelítostné sobectví a cynický, utilitaristický vztah ke spoluobčanům a obchodním partnerům. Podnikatel doby renesance měl dvojí tvář. Spjovala se v něm kultura s obchodem, zbožnost s racionalismem, bohabojnost s amorálností“* [Garin 2003: 232].

Alternativní životní zkušenosti nutí kupce klást důraz na osobní schopnosti a zdatnosti, a dává tak vzniknout humanismu, který od poloviny 14. století proniká do celé Evropy a působí zde ještě dlouho po celé 17. století. Ke konstituci humanistické filozofie by však zřejmě nikdy nedošlo nebýt krize uvnitř církve. Církevní neshody v podobě *velkého schizmatu* totiž spoluzapříčinily odklon od theologického myšlení k myšlení antropocentrickému, v důsledku čehož se vnímání světa začíná prudce vzdalovat vědomí zařazenosti člověka v celkové harmonii božského kosmu.⁴⁰ Humanismus tak přibližuje člověka více k postavení Boha a považuje ho za jeho dokonalý obraz (jejich podobnost lidé spatřují především v tvořivosti, která se člověku od této době značně připisuje). Vzniklý antropocentrismus tak definitivně ideologicky zastřešuje počínající individualismus a legitimizuje jeho existenci. Z usilování o moc, bohatství a životní plnost se stávají zcela oprávněné hodnoty. Renesanční individualista *„může mít, cokoliv se mu uráčí, a stát se, čímkoli se mu zachce“* [Pico della Mirando, citováno podle: Tretera 1999: 245].

Rostoucí životní úroveň kupců v období renesance (také bankéřů a některých měšťanů) zároveň umožňuje, že se aristokratický životní styl (včetně souvisejících hodnot) objevuje i v těchto kruzích. Příčina spočívá v silné touze obchodníků po

⁴⁰ Během renesance současně dochází ještě k dalšímu jevu, a to objevení knihtisku, který umožňuje jistou demokratizaci literární kultury například v podobě rozšíření Bible. Tato skutečnost každému člověku umožňuje samostatně uvažovat o poselství písma, čímž se relativizuje jeho interpretace [Ginzburga 2005]. Nejlépe patrné to je na protestantském náboženství, kde individuuum není prostým článkem v řetězu nadosobní církevní pospolitosti, ale autonomní subjekt náboženského prožívání [Kon 1988:93]. Tento jev bude v období baroka již velice rozšířený a zřetelný.

sociální mobilitě⁴¹, která zapřičiňuje, že individualismus do sebe integruje prvky hédonismu a ilusionismu⁴², a to i přesto, že vzešly z úplně jiné historické zkušenosti a odlišného sociálního prostředí. „*Pro kupce investující vlastní kapitál do městských nemovitostí a do pozemkového vlastnictví už není vlastně nic, co by v této oblasti mohli závidět šlechticům*“ [Garin 2003: 182].

Je nutné si ale znovu připomenout, že zde popisované hodnoty jsou vlastní pouze úzké skupině lidí⁴³ a tuto elitní kulturu ekonomické moci, krásy a individualistických idejí pěstovala jen malá hrstka mužů a ještě méně žen.⁴⁴ Současně jev, který v této době nazýváme individualismus, se značně liší od podoby individualismu soudobého, neboť i přesto, že se kupec období renesance vnímá nezávisle na rodu, zůstává stále v jeho ústředním zájmu rodina, na jejíž privilegia se dosud váže obchodnická a řemeslnická činnost [Dülmen 2006:84]. I samotná rodina však v městské prostředí zažívá nemalých změn a začíná mít mnohdy nukleární podobu.

3.2.3 Projevy humanismu v každodenním životě

Expanzi hodnoty individualismu lze doložit na třech společenských procesech, ke kterým v tomto období dochází: znovuobjevení autobiografie, rozšiřování psychologického slovníku a diferenciaci obydlí.

Pro renesanci typický vyhrocený zájem člověka o člověka lze pozorovat v rozmachu portrétů, autoportrétů, biografii a autobiografií. „*Čtenáři, já sám jsem předmětem své knihy*“ [Montaigne, citováno podle: Garin 2003: 139]. Objevují se také dopisy, a to jak v latině, tak i lidovém jazyce (prosté i učené), které se stávají stále oblíbenějším žánrem. Zpočátku zachycující především každodenní skutečnost, ale postupem času přecházejí v osobní portrét autora či ve výměnu názorů [Garin 2003: 12–13].

⁴¹ Tento jev výborně vystihuje teorie *mechanismů nápodoby* Gabriela de Tarde.

⁴² Do té doby charakteristické prvky dvorské společnosti.

⁴³ Například ve městě Erfurt se v roce 1569 obchodu a dopravě věnovalo 4 % obyvatel, zatímco řemeslu 85 %, veřejným službám 2 % a zemědělství 0,7 %. Námezdní dělníci tvořili 5,6 % městské populace a jiná zaměstnání 2,7 % [Dülmen 2006:90].

⁴⁴ Zatímco žena obchodníka (a i jiných měšťanů) pracovala v domácnosti, vykonával její manžel své povinnosti mimo domov; obstarával zboží, peníze, obživu, jednal s mnoha lidmi, cestoval, konverzoval a pro takové příležitosti se elegantně strojil. Povinnosti žen se omezovaly na užší kruh domácích zdí: shromažďovaly, uchovávaly, ukládaly a překládaly zboží a měly o něm přehled, nic neutrácelly, nic neřikaly a strojily se tak, aby se líbily manželovi. [Garin 2003:220]. Ženy, které pracovaly odtrženě od rodiny, nezažily ani vysoké ekonomické ani společenské postavení. Všechny ženy tak nadále zůstávají v područí holistického uspořádání.

Co se týče psychologického slovníku, tak od druhé poloviny 16. století prudce vzrůstá množství takových slov jako je *sebeláska*, *sebeúcta*, *sebepoznání* atd. a objevují se i termíny popisující vnitřní city a prožitky [Kon 1988: 94]. Tento na první pohled nevýznamný jev vypovídá o velkém posunu od raně středověké společnosti, kde se lidské prožitky popisovaly jakoby „zvenčí“, ke společnosti renesanční, kde se lidé ale i věci začínají popisovat pomocí psychologických asociací: *zajímavý*, *nudný*, *přitažlivý*, atd. [Kon 1980: 157]. Na konci 16. a na počátku 17. století se navíc v angličtině objevují už i „introspektivní“ termíny jako je *odpor*, *nespokojenost*, *znepokojení* a *vzrušení*.

Změny jsou patrné i v uspořádání obydlí. V období raného středověku se středověké bydliště skládalo z jedné obytné místnosti, kde žili všichni příslušníci rodiny, čeled' a někdy i domácí zvířata. Časem se příbytek začíná dělit již na dva pokoje – obytný pokoj, v němž členové rodiny spí, jedí a baví se, a na kuchyň.⁴⁵ Na počátku novověku je uspořádání příbytku stále složitější, neboť rodina se svým členům snaží zajistit soukromí, a to jak vůči služebnictvu, tak postupem doby i vůči sobě navzájem [Kon 1988:88].⁴⁶ Bydliště bohatých lidí se postupně diferencuje, což je podmíněné nejen materiálním zabezpečením, ale i jejich individualizací.

3.3 Barokní ilusionismus

Nárůst počtu obyvatelstva (od konce 16. století), postupující diferenciaci společnosti a rozšiřování trhu vedou k pluralizaci životních stylů a k prohlubování propastí mezi jednotlivými společenskými vrstvami [Dülmen 2006:210]. Zatímco se v 16. století slavily mnohé svátky společně za účasti patriarchátu a prostého lidu (dokonce i společně se šlechtou), počínaje 17. stoletím se horní stavovské vrstvy začínají od obecných lidových zábav a slavností distancovat [Dülmen 2006:141].⁴⁷ Šlechta a patriarchát se vůči ostatním skupinám postupně uzavírají a vytváří čím dál svébytnější kulturu. „*Aristokratická společnost se cítí uražena, když má mezi*

⁴⁵ U rolníků se tento typ bydlení v mnoha zemích udržel až do 19. století.

⁴⁶ Na konci 17. a počátkem 18. století se objevují chodby. Ložnice se obvykle přemísťují do druhého podlaží a ostatní obytné místnosti se specializují. Členům rodiny a hostům se snaží vyhradit jednotlivé pokoje nebo alespoň lůžko.

⁴⁷ Například masopust – jestliže ho ještě v 16. století slavily všechny stavy pestře promíchány na ulicích, začaly ho později různé sociální skupiny slavit odděleně [Dülmen 2006:154].

sebou neurozeného měšťana“ [Elias 2007:81]. Jak na tento jev budou reagovat měšťané? Zesílí jejich snaha stát se součástí této čím dál uzavřenější sociální elity? Anebo budou spíše prohlubovat své alternativní hodnoty a identitu, výrazně kontrastující s holistickým uspořádáním tolik charakteristickým pro šlechtu? Jak uvidíme dále, měšťanstvo není možné nadále vnímat jako homogenní skupinu, a budeme proto svědky existence obou dvou reakcí.

3.3.1 Barokní stát v područí holistických mechanismů

Barokní období se většinou spojuje se vznikem absolutistického státu reprezentovaného jednak vyvinutým byrokratickým aparátem, ale především vladařem, který již tvoří jediné centrum moci. Není-li však pojem státu použit přímo ve spojení s vladařovým jménem, neasociuje tato organizace pro barokního člověka mnoho [Villarri 2004:20]. Ani z pohledu individualizace nejsou zatím příliš zřejmé důsledky stabilizace centralizované moci a plně se projeví až v období osvícenství. V 17. století však dosahuje vrcholu aristokratický iluzionismus [Elias in(Šubrt 2007:329)], který se navíc stává každodenní praxí čím dál širšího sociálního spektra.

Společnost tohoto období setrvává v přísně hierarchickém a vůči výrazným změnám uzavřeném uspořádání. Přesto se však v důsledku sociální diferenciaci a především na popud nových potřeb absolutistického státu objevují další sociální typy jako například úředník a finančník. Tyto posty zastává jednak nižší šlechta, ale v převažující míře měšťanstvo, pro které zmíněné pozice zprostředkovávají dlouho vyhledávaný sociálně mobilní kanál. Jak je zřejmé ze studií života finančníků, nové společenské typy pak přejímají holistické hodnoty společenské elity (sedmdesát pět procent jejich rodičů a šedesát pět procent prarodičů se taktéž pohybovalo ve světě financí [Villarri 2004:74]). Materiální zajištění jedinců pocházejících ze společenské skupiny, jejíž existence do značné míry závisí na státu (panovníkovi), je tak spíše než osobním úspěchem nadále úspěchem klanu (byť by šlo o mimořádného jedince). „*Veškeré úřady a funkce, které zajišťují slibné vyhlídky, se přenášejí krví. Jedná se o sociálně uzavřený svět, pro který je nutné mít to správné vzdělání, spojení a konexe*“ [Villarri 2004:78]. Skupina lpící na holistických normách se tak rozšiřuje o nové členy z řad měšťanstva.

Evropský dvůr 17. století navíc od renesance převzal, kromě stále přísnějších a detailnějších pravidel společenského chování, také intenzivní potřebu nechat se ztvárňovat v dílech umělců. Barokní portrét nicméně přichází s novým prvkem, a tím je jeho heroická forma. Člověk již nemá být zobrazen takový, jaký je, nýbrž takový, jaký by měl být (tak, jak se chce nebo musí prezentovat) [Kon 1988:95]. Vytváření dojmu a zaměření se na sebe prezentaci započaté úpadkem feudalismu je tak i nadále přítomné a dokonce se objevuje i v dalších společenských skupinách, a to u již zmíněných finančníků⁴⁸ a úředníků, ale i například u kazatelů. „*Tradiční soukromý vlastník hodnotil svou úspěšnost podle dosaženého výsledku. Opakem je soudobý úředník. Kritériem hodnocení jeho činnosti, a tedy i jeho sebehodnocení v dané roli, není to, co bylo reálně uděláno, nýbrž to, jak tato činnost vypadá v očích vedení. Činnost, která není orientována na reálný výsledek, ale na vyvolaný dojem, se nutně převrací z předmětné činnosti v činnost fiktivní a vyvolává zvláštní styl myšlení*“ [Kon 1988: 115]. Stejně tak i duchovní, jehož projev měl získat na věrohodnosti a impozantnosti, musel dobře vypadat a správně se vyjadřovat. Kázání tím získává teatrální rozměr, čímž dochází k rozšíření zájmu o dovednosti typu stimulace a kontroly vlastních emocí. V důsledku takovéto poptávky se objevuje expanze duchovních cvičení, rétoriky a v neposlední řadě i vizuálního a divadelního umění [Villarri 2004: 181–182]. Jak uvidíme ještě dále v textu, vytváření dojmu nebylo cizí ani měšťanovi, a iluzionismus se tak stává nepostradatelnou součástí každodenní reality čím dál větší skupiny lidí.

3.3.2 Iluzionismus doménou ekonomických elit

V Anglii 17. století došlo ke dvěma konstitučním krizím: občanské válce a k *slavné revoluci*⁴⁹ roku 1688, které obě vedly k odstranění překážek volného obchodu a vítězství „*vlastnického individualismu*“, jenž byl měšťanstvu tak blízký [Villarri 2004: 310]. Toto *novum* umožnilo další koloniální expanzi, která byla příčinou ale zároveň i následkem rychle se rozvíjejícího trhu se zbožím. I sama organizace a kontrola výroby zboží se výrazně transformuje, a dochází tak

⁴⁸ Finančníci jsou mnohem méně bohatí, než si lidé myslí. Oni sami vytvářejí a živí toto nepravdivé zdání, které má upevnit jejich důvěru [Villarri 2004:76].

⁴⁹ Takzvaná *slavná revoluce* vedla k uvolnění tuhých feudálních pout a Anglii tím přivedla k počátku skutečného parlamentarismu.

k expanzi kapitalismu [Villarri 2004: 304]. Zmíněné jevy umožňují rozšiřování distribuce stále rozmanitější škály komodit a růst životní úrovně. Měšťan se rozmachu trhu s výrobky významně podílí a pokud jde o uspokojování vlastních přání, má jen málo soupeřů. „*Měšťan získává, úředník uchovává a šlechtic prohrává*“ [Villarri 2004: 305].

Roku 1600 žilo ve městech s pěti tisíci a více obyvateli stále jen něco málo přes deset procent evropské populace a tak tomu bylo i v 17. století, kdy se jen několik měst mohlo pyšnit počtem obyvatel, který by přesáhl deset tisíc [Villarri 2004: 48]. Měšťanstvo byl vnitřně velice heterogenní a patřili sem jak řemeslníci a obchodníci, tak i tzv. svobodný stav, bankéři a již zmínění vládní úředníci. Co se týče bohatství a sociálního postavení bylo měšťanstvo charakteristické vysokým stupněm vnitřní nerovnosti⁵⁰ a dokonce i vnitřním napětím a konflikty. Vrchní vrstvu této skupiny, ztělesňující nešlechtickou občanskou elitu, tvořili obchodníci, příslušníci svobodného povolání a úředníci. Přestože tato ekonomická elita tvořila například v Benátkách sedmnáctého století asi jen 4–5 procent místní populace [Villarri 2004: 303], byla v prostředí města nejvíce na očích a hrála aktivní a často vůbec nejaktivnější roli v občanských záležitostech. Nároky na podíl na rozhodování v místních záležitostech se po celé Evropě stávají ústřední součástí veřejného chování (dokonce i samotné identity) této skupiny.⁵¹

Pro měšťana je již od počátků jeho existence nezbytná sebekontrola a sebe prezentace, neboť mu ve vysoce komplexním sociálním prostředí do jisté míry zajišťuje ochranu a bezpečí. Růst anonymity měst v 17. století současně vede jeho obyvatele k stále intenzivnějšímu vnímání ostatních na základě vnějšího vzhledu [Villarri 2004: 308], neboť pouze ten je často indikátorem identity jeho nositele. Důvěryhodnost měšťana (a nejvíce potom obchodníka) se navíc nezakládala pouze na jeho obratnosti či stavu peněžního konta, nýbrž také na tom, jak svůj stav a solidaritu prezentuje navenek [Dülmen 2006:88]. Zjemňování měšťanských mravů potom koresponduje s růstem měst a rozšiřováním trhu, jenž posiluje měšťanův podíl na konzumaci kultury. Jedná se o kulturu materiální, jako

⁵⁰ Například v Antverpách byly v tomto období plné dvě třetiny dospělé mužské populace označeny za chudé, prosté občany bez majetku. Podobná byla situace v Nördlingenu koncem šestnáctého století, kde jedna polovina občanů vlastnila asi jen čtyři procenta bohatství města, kdežto horním deseti procentům městských obyvatel patřilo přibližně šedesát procent místních zdrojů [Villarri 2004: 305]. Lze proto souhlasit s manželi Beckovými [Beck 2004: 122], že co se týče bohatství, dochází od této doby pouze k *eskalátorovému efektu*.

⁵¹ Tuto orientaci na veřejnou sféru lze interpretovat jako důsledek měšťany uvědomované neadekvátnosti jejich sociální pozice.

jsou knihy, umělecká díla, noviny, ale i o její nemateriální formu v podobě návštěv představení nejrůznějšího druhu. Město se tak stává privilegovaným místem spotřeby spojované často s povrchností. „*Nový svět městského konzumentarismu je pouhou rafinovanou vyumělkovaností a klamáním veřejnosti*“ [Villarri 2004: 308].

Prohlubující se měšťanská orientace na jimi vytvářený dojem nepochybně souvisí i s jejich snahou o sociální mobilitu, neboť je zřejmé, že sebekontrola se od jisté míry stává ve městě více statusovým symbolem, než-li nezbytností. Měšťané se nepochybně snaží napodobovat způsoby aristokratické honorace se záměrem se k ní alespoň formálně přiblížit. Je ale nutné mít na paměti, že měšťanstvo dvorskou společnost nejenom napodobuje, ale zároveň se i vůči ní vědomě vymezuje. Navíc by byla velkou chybou ztotožňovat kopírování *vysoké kultury* s přejímáním jejich hodnot (rodovosti), neboť *zjemňování* měšťana se váže na zcela jiný – individualistický základ. Obchodník byť se sebevíc snaží vytvořit iluzi příslušnosti k sociální elitě, k níž bych chtěl patřit, nesdílí v žádném případě její hodnoty, neboť právě ty ho *de facto* z této elity vylučují. Individualismus, tato alternativní definice sociální reality bohaté městské nearistokratické společnosti, se tak nede stabilizuje, nýbrž pouze rozšiřuje.

Orientaci na vytváření dojmu prostřednictvím vzhledu a projevu lze v obou případech, jak u společenské tak i ekonomické elity, vnímat jako iluzionismus. V prvním případě totiž jedinci vytváří iluzi, aby si vysokou pozici v sociální struktuře uchovali, zatímco v případě druhém se dojem formuje jednak ve snaze zamaskovat absenci tohoto postavení v sociální hierarchii, ale především v důsledku rozšiřování anonymních a formálních vztahů.

3.3.3 Ústup k životu v soukromí a omezený individualismus orientující se na rodinu

Městské prostředí současně prochází procesem sekularizace a individualizace přístupu k Bohu, a to zejména cestou osobního rozjímání a individuální četby *Písma* a náboženských děl, opírajíce se tak o vzdělávání. Přeměna Boha na důvěrného společníka a přítele (niterné přiblížení se Kristu) dosahuje největších rozměrů v 17. – 18. století. Osobní rozměr zbožnosti pak měšťana vzdaluje od světa lidové víry charakteristické veřejnými obřady a společnou organizací náboženské identity.

Baroko je zároveň i epochou upevňování nové formy sociálních vztahů založené na rostoucím oddělování dvou samostatných oblastí – veřejné a soukromé. Právě střední třída, která na tomto vývoji nejvíce participuje, hledá stále více útočiště v atomizovaném světě vlastního Já a jeho bezprostředního okolí. Barokní individualismus proto nejvýrazněji symbolizuje zřetelný ústup ekonomických aristokratických elit k životu v soukromí. Novověký individualismus je navíc po celou dobu své existence silně soustředěn na rodinu, která se tak stává středem zájmu vznikajícího soukromého života. Jde ale o rodinu v novém duchu. Nepředstavuje již pouhou hospodářskou jednotkou, pro jejíž reprodukci musí být vše obětováno, a není již ani tolik početná jako jsou například rodiny aristokratů. Objevuje se spíše uspořádání nukleární, které se nově stává především útočištěm (člověk se do něj uchyluje před zvědavými pohledy lidí zvnějšku), emočním centrem [Villarri 2004: 312] a místem, kde se do centra pozornosti dostávají děti.

Tyto paralelní tendence k personalizaci náboženství, silící individualismus a rostoucí úloha rodinného křbu směřují k ústřednímu ideálu: *morální ctnosti*. Na rozdíl od aristokratické *hrdinské ctnosti* oslavuje měšťanská mentalita zbožnost, rozvážnost a ochotu převzít zodpovědnost. Mravnost se brzy usazuje ve středu měšťanovi identity, a to zvláště proto, že se stává účinným prostředkem k odlišení jeho činností, hodnot a dokonce i jeho Já od aristokracie, jež mu je nadřazena, a od lidových vrstev, které ho naopak nejsou hodny. Povinnost⁵², odpovědnost, hospodárnost – to jsou požadavky, které měšťan klade na sebe i na jiné.

S tímto lpěním na pořádku a pravidlech je provázána i měšťanova značná racionalita, víra v rozum a logiku věcí, které dlouho předcházejí jejich zbožštění v období osvícenství.

3.3.4 Objevení individualismu

Vrcholný středověk lze charakterizovat jednak dvěma statickými prvky: (a) personalizovaným náboženstvím a (b) rigidním feudálním systémem; a jednak dvěma dynamickými prvky: (c) centralizací moci a (d) ekonomickým rozmachem.

⁵² Slovo *povinnost* označovalo (do 16. století) objektivní vnější závazek a bylo epistemologicky spojené s pojmy *daň*, *povinnost daně*. Počínaje barokním obdobím se objevuje vnitřní morální povinnost [Kon 1980:156].

Křesťanství, rigidní feudální systém a ekonomická expanze umožňují vznik individualismu mezi obchodníky (ale i mezi dalšími měšťany), zatímco centralizace moci vede k objevení sebe prezentace, iluzionismu a hédonismu (do 17. století charakteristické pro upadající šlechtu).

Renesance legitimizuje existenci individualismu prostřednictvím humanismu, zatímco barokní období rozšiřuje a zintenzivňuje přítomnost iluzionismu, který si osvojuje čím dál více sociálních typů. Iluzionismus a hédonismus se navíc stávají integrální součástí barokního individualismu⁵³ a od této doby ho již permanentně doprovází.⁵⁴

⁵³ Zárodky tohoto propojení jsou patrné již v renesanci.

⁵⁴ Až do druhé poloviny 20. století je iluzionismus a hédonismus doménou pouze elitního individualismu. Od tohoto data však zmíněné jevy charakterizují i individualismus masový.

4 INSTIUCIONALIZOVANÝ INDIVIDUALISMUS

4.1 Formálně institucionalizovaný individualismus období osvícenství

V období renesance došlo k reformaci církve, přičemž baroko bylo určitou reakcí v podobě protireformace, která však proběhla pouze v některých zemích (zejména ve střední Evropě). V západní Evropě (především ve Francii a Anglii) ale duchovní proud započatý renesančním myšlením takřka nepřerušene pokračoval až do 18. století. V této době pak dochází k *druhé vlně* expanze měšťanstva⁵⁵ a k jeho prohlubující se vnitřní diferenciaci. Řady měšťanů se tím rozšiřují o další sociální typ – buržoazii, jejíž vznik velice těsně souvisí s protoindustrializací výroby. Prostřednictvím Velké francouzské revoluce a napoleonských válek následně silící střední stav uštěďruje polorozpadlému stavovskému systému smrtelnou ránu a ten se rozpadá. Centralizovaný stát však zmíněné změny nijak neohrozí a pouze ho vnitřně transformují. Neskonale větší vliv však bude mít rozpad stavovské společnosti na existenci individualismu a jeho společenskou roli. Otázkou zůstává: jaký? Na kterou stranu se přesune pomyslné těžiště vah sociální identity? Která definice sociální reality se stane dominantní? Bude to definice měšťanů (a nově buržoazie) orientovaná na individuální výkon a rozum? Či dosud převažující definice dvorských kruhů čerpající naopak z *elitářského mechanismu*?

4.1.1 Deagrarizace vesnické pospolitosti a expanze individualismu

V 18. století se začíná viditelněji rozpadat tradiční uspořádání venkova [Dülmen 2006:46], což lze pozorovat na snižujícím se podílu zemědělců v rámci vesnické pospolitosti. Příčina tkví v rostoucím počtu obyvatelstva a zvyšujícím se podílu rodin vlastnících jen malé pozemky, případně nemajících půdu žádnou. Zemědělská činnost proto již nemůže všechny vesničany zaměstnat a mnohé

⁵⁵ K *první vlně* rozšíření měšťanstva došlo ve vrcholném středověku a renesanci, jež tak daly vzniknout *individualismu nearistokratických elit*.

agrární oblasti se tak začínají měnit v centra průmyslu (ve smyslu *průmyslu domácího*). Budeme-li pátrat po rozsahu této strukturální změny, zjistíme, že z veškerého vesnického obyvatelstva se podíl sedláků v 18. století propadá až k jedné třetině [Dülmen 2006:17], přičemž existuje i nemalý počet vesnic, kde jsou rolníci dokonce v menšině. Vesnický život na mnoha místech proto začíná určovat skupina obyvatelstva, zajišťující si svou obživu jinak než farmářstvím⁵⁶, a sociální život vesnice tak počínaje koncem 18. století přestává být určován zemědělským holismem (orientace na sousedství). Co jej však nahrazuje?

Nové způsoby obživy objevující se jak na vsi, tak i ve městě, lze obecně nazvat domácími pracemi, které se počínaje 18. stoletím stávají plnohodnotným zaměstnáním.⁵⁷ Rozšíření manufakturní výroby na venkově sebou přináší především mnoho „zvláštností“ kontrastujících se způsobem života vesnice a s hodnotami, jež jsou pro zemědělce tolik charakteristické. Jde konkrétně o minimalizaci rolové diferenciacce mezi mužem a ženou a mezi rodiči a dětmi či o ohodnocení práce závisející nově na individuálním výkonu [Dülmen 2006:30] (nejschopnější dělník vydělá nejvíc). V dělnických rodinách navíc rodiče svým potomkům mnohdy nezanechávají žádné dědictví a v této sociální skupině doopravdy záleží pouze na tom, čeho se jedinec dopracuje vlastníma rukama a pílí.⁵⁸ Právě tato orientace na individuální výkon a dovednost je na venkově zcela nová a více než silně kolektivistickému prostředí vsi se tato situace podobá životní zkušenosti individualizovaného obchodníka a mnoha dalších měšťanů. Protoindustrializace tak sice nabízí nové existenční možnosti, nicméně zároveň jedince odcizuje tradičnímu vesnickému životu založenému na kolektivní závislosti. Domácí dělník nepodléhající normám selského světa se pak, stejně jako bohatý příslušník středního stavu, dostává na okraj selsko-aristokratické společnosti doposud definující podobu společenského uspořádání. Vše se ale změní s rozpadem stavovského systému.

⁵⁶ V brunšvinském vévodství klesl podíl sedláků z 89 % v roce 1685 na 68 % v roce 1760 a odpovídajícím způsobem stoupal podíl vedlejších výdělečných činností z 11 % na 32 % [Dülmen 2006:18].

⁵⁷ S domácími dělníky se lze sice setkat již od 16. století, ale jejich počet výrazněji narůstá až od 18. století.

⁵⁸ Z tohoto důvodu přestává hrát sňatek politickou a ekonomickou úlohu (udržení/ zvýšení sociálního statusu, rozmnožení jmění atd.) a může ho v této sociální skupině uzavřít každý; dokonce dříve než ostatní ve vsi [Dülmen 2006:30].

4.1.2 Rozpad stavovského systému

S velkým zpožděním se v 18. století začíná sociální elita rozšiřovat a otevírat bohatému střednímu stavu [Elias 2007:97, Dülmen 2006:209], jehož zástupci jsou tak od této doby mnohdy povyšováni mezi šlechtickou elitu. Iniciátorem této změny však není sama aristokracie, nýbrž absolutistický stát, který se tímto způsobem snaží usměrňovat tenzi mezi měšťany a šlechtou. V 18. století je však již příliš pozdě, neboť stavovské uspořádání (včetně feudálního systému fungujícího na principu poddanství) vykazuje povážlivé znaky rozpadu [Dülmen 2006:9]. Příčiny koroze několik staletí fungujícího společenského systému spočívají především v rostoucí komplexitě společnosti, na níž se stavovské uspořádání nedokáže dostatečně adaptovat (růst počtu námezdního dělnictva a dalších mimostavovských skupin). K tomu se připojuje i expanze úřednictva, které sice systémem integrované je, nicméně prolomuje veškeré vnitřní stavovské hranice tím, že ztělesňuje určitý „stav mezi ostatními stavy“.⁵⁹ Do krize se dostávají i cechy, v nichž měšťané začínají spatřovat více než výhodné seskupení pouze rigidní organizaci omezující jejich ekonomický vývoj. Společnost 18. století se proto stává natolik komplexní, že mezi privilegovanou šlechtou, bohatými měšťany a rostoucím počtem sociálně vyloučených již neexistuje žádné pojítko [Dülmen 2006:280].

V 18. století navíc dochází k rozvoji kapitalismu⁶⁰ a k nárůstu bohatství a moci měšťanských vrstev [Elias 2007:173]. Měšťanstvo se začíná intenzivněji angažovat ve veřejné sféře a společenské akce se od této doby nekonají jen v rezidencích šlechty, ale i v obydlích středního stavu. Vznikají nová veřejná společenská centra jako kavárny, restaurace a divadla, v nichž se rozebírají společensko-politické události, literární tvorba a širší duchovní koncepty (jako

⁵⁹ Státní úředníci se sice původně rekrutují převážně z měšťanského prostředí, nicméně získávají šlechtické tituly a integrují se tím mezi šlechtu. Tato skupina proto klade důraz jednak na užitek, práci, rozum a ctnost a jednak na rodovost. Státní úředníci tím ve své každodennosti kombinují prvky individualismu a holismu a rozrušují tak hranice původního stavovského uspořádání.

⁶⁰ Nové národní trhy 18. století mají však stále rys regulace. Ekonomický systém byl ponořen do obecných sociálních vztahů a tam kde byly trhy nejrozvinutější (jako v merkantilním systému) prosperovaly pod kontrolou centralizované správy, která podporovala autarkii jak v domácím rolnickém hospodaření, tak pokud jde o národní život [Polanyi 2006: 72]. Regulace a trhy se tak rozvíjely společně a seberegulující trh byl stále něčím neznámým.

např. lidská práva či svoboda jednotlivce).⁶¹ Dále se v 18. století objevují například také noviny, tento typický produkt měst. Měšťané a především buržoazie se tak počínaje tímto stoletím dostává na společenské výsluní.⁶²

Právě postupující ekonomický a společenský úspěch měšťanstva, které společenská elita nestihá (a do značné míry ani nechce) adekvátně sociálně integrovat, v kombinaci se zastaralostí stavovského upořádání (stavovské rozdělení nekorresponduje s pestrostí sociální reality 18. století) vytváří podmínky pro odstranění tohoto systému. Francouzskou revoluci (1789) proto nelze vnímat pouze jako boj měšťanstva a konkrétně buržoazie proti kléru a šlechtě, nýbrž jako boj nové silné neprivilegované vrstvy proti stavovské společnosti vůbec [Elias in(Šubrt 2007:331)]. Dominující holistický řád orientující se na kulturně rozmanité celky (vesnické obce, cechy a rody) mizí a objevuje se uspořádání, jehož funkce již nespočívá v zajištění vnitřní soudržnosti jednotlivých skupin, nýbrž v zaručení individuálních práv. Individualistická kultura měšťanstva od svého počátku orientovaná na vzdělání, pracovitost, rozum, toleranci a otevřenosti vůči světu, se tak počínaje 18. stoletím stává všeobecnou životní formou [Elias 2007:260]. Na místo skupinových zájmů nastupují zájmy individuální a jejich garantem není nic menšího než samotný stát. Přes tuto zásadní změnu je nutné si opět uvědomit, že lidé se vždy ve svých hodnotách a životních biografiích adaptují na vnitřní strukturální změny společnosti s určitou časovou prolukou, a většina z nich proto až do 19. století zůstane v zajetí stavovského uspořádání (přinejmenším mentálně).

4.1.3 Individualismus ústředním principem osvíceneckého státu

Z dosavadního výkladu by se mohlo zdát, že osvícenectví pouze pokračuje v novověké expanzi individualistického sebepojetí a v rozkladu holistických institucí. Na rozdíl od období předchozích se tak ale děje již vědomě, záměrně,

⁶¹ Přestože jsou tato veřejná prostranství (hlavně kavárny a restaurace) přístupná široké populaci, je nutné si uvědomit, že osvícenecké ideály zůstávají doménou pouze úzké skupiny buržoazie a některých měšťanů.

⁶² Buržoazie se zároveň stává velice vzdělanou částí populace, věnující se ve volném čase sebevzdělání, zařizující si knihovny atd. Vzdělanost a sečtělost jsou prvky, které bezesporu prohlubují individualizaci jedince, neboť jednotlivcova zkušenost zprostředkovaná novými informacemi se odlišuje od skutečnosti zbylých členů skupiny (rodiny, stavu, atd.), a jedinec se tak ve svém myšlení a vnímání svým nejbližším čím dál více vzdaluje.

programově a ve velkém. Proces individualizace získává v 18. století na rychlosti, a to především díky již popsanému rozpadu stavovského systému vystavěného na ideje rodové kontinuity, které nahrazuje silný a centralizovaný moderní stát fungující na principu neosobního práva.

Rostoucí počet obyvatelstva a především jeho počínající mobilita však panovníkovi stěžuje získávání mnoha informací potřebných pro řízení státu (počet daňových poplatníků, vojáků, s nimiž by mohl v případě války počítat, atd.).⁶³ V 18. století se proto objevuje nezbytnost statistiky, pro kterou je nejpřehlednější a především i nejjednodušší pracovat s nejelementárnější jednotkou, a tou je jedinec.⁶⁴ Stejně tak i zákony a celý trestní systém se již od počátku existence centrální regulace orientuje na jedince, a stát tím od svého zrodu funguje na individualistickém principu. V 18. století pak dochází k viditelnému posílení individuálního uvědomění každého jedince a lidé si postupně zvykají považovat se za osoby bezpečně identifikovatelné řadou osobních údajů. Pevný stát a jeho legislativa tak vytváří atomizovaného jedince zodpovědného pouze a především za své chování. Nelze říci, že by již plně zmizela rodinná čest ovlivňující a usměrňující jedincovo chování, ale trest a vendeta již podle zákona nenáleží příslušníkovi rodu a její možná realizace by mohla být stíhána jako trestní čin. Člověk již není odpovědný za očistu hanby a křivdy páchanou na jeho rodině, cechu nebo předcích a odpovědnost za tuto nápravu a potrestání přebírá definitivně stát. Jedinec tím přichází o „zátěž“ minulosti a může se bez jakýchkoliv výčitek zaměřit na svou přítomnost a budoucnost.⁶⁵ V období mezi 16. a 18. stoletím proto celkově ubývá násilných činů a za mravnostní delikty se vyměřují mírnějšími tresty. Současně ale procentuálně vrůstá počet podvodů a krádeží [Dülmen 2006:116], které tak lze vnímat jako sociálně-patologické jednání charakteristické pro individualizované společnosti.

Stavovské uspořádání na ideové rovině velice významně rozrušilo i osvícenské myšlení charakteristické svým předsvědčením o rovnosti všech lidí, jež se stalo základním principem fungování moderního státu. Osvícenství

⁶³ S ubývajícími privilegii horních společenských vrstev vzrůstá svoboda pohybu pro stále širší vrstvy obyvatelstva. Čím dál více lidí tak nezůstává v místě svého narození a úřady nové centralizované státní správy proto už nemůžou znát své poddané osobně jako kdysi.

⁶⁴ Ve Francii a Anglii bylo sčítání obyvatelstva zavedeno roku 1801.

⁶⁵ Člověk si v důsledku rozvoje přírodních věd v 18. století uvědomuje svou odlišnost od zvířat („objevení“ a z fetišizování rozumu), což mu velí zasloužit o vytvoření lepší budoucnosti prostřednictvím angažovanosti v současnosti.

současně charakterizuje i pokračující proces obecné sekularizace politického zřízení, společenských struktur a mentality obecně. Evropané se tak vymaňují z podřízenosti Boha a dědičných hierarchií, čímž se objevuje společnost, která již nemá božské základy a reprezentuje „pouze“ výraz vůle jedinců považujících se navíc za sobě rovné (zatím pouze formálně). Společnost se od té doby musí utvářet nikoliv v dialogu s kolektivní minulostí, nýbrž pouze s lidským rozumem. Uspořádání orientované na hierarchii, celky a víru tak nahrazuje systém zdůrazňující rovnost, svobody jednotlivce, rozum a pokrok.

4.1.4 Romantismus a jeho objevení „individuality“

Obohacení psychologického slovníku a zejména růst jeho „introspektivnosti“ svědčí o tom, že lidé začali přikládat větší význam způsobům vyjadřování svých prožitků a diferenciaci jejich nuancí. V 18. století se značně rozšiřují slova označující vnitřní psychické stavy, nálady, sjednotitelé obecným názvem „cítění a pocity“. Psychologický význam však získávají i některé pojmy, které měly dříve objektivní smysl (např. „*názor*“).

Slovo „*osobnost*“ se objevilo ve francouzském jazyce již v epoše renesance, ale do 18. století se používalo vzácně. Podobně i slovo „*individuum*“ bylo ve středověku pouze vědeckým termínem scholastické latiny označujícím něco nedělitelného [Kon 1988:95]. V renesanční epoše se sice objevuje přídavné jméno „*individuální*“, ale teprve až v 18. století vzniká podstatné jméno „*individualita*“ a sloveso „*individualizovat*“. Slovo „*individualizace*“ se objevuje na počátku 19. století a „*individualismus*“ teprve až v polovině století 19. Stejně tak i slovo „*egoismus*“ se ve Francouzštině objevuje v 18. století [Kon 1980:170].

Objevení individuality lze nejlépe doložit nástupem romantismu, který částečně vzniká jako negace osvícenství, ale zároveň ztělesňuje i plynulý vývoj osvícenského *sentimentu*. Přestavitelé romantismu obecně kladou do popředí především vlastní sebevyjádření, což se mimojiné projevuje i v jejich osobním jednání (nové vzory *expresivního jednání*). Nejvýraznější osobou tohoto proudu je z pohledu procesu individualizace bezesporu Jean-Jacques Rousseau, který „...od nikoho nic nežádá a necítí se být závazný nikomu. Je sám v lidské společnosti a spoléhá se jen sám na sebe“ [Kon 1980: 161]. Rousseau prožívá svou jedinečnost neobyčejně ostře. „*Dal by přednost tomu být zapomenut celým*

*lidským rodem, než aby na něho pohlíželi jako na obyčejného člověka“ [Kon 1988: 105]. Ve svých knihách pak chce jedince znázornit tak, jaký je ve svém nitru. V eskalaci subjektivity, kterou zahájil Rousseau, pokračovali další romantici, kteří vytvořili skutečný kult egocentrismu a introspekce. Fyzický prostor se v jejich dílech jeví jako omezený a největší existenciální hodnotu získává vnitřní (duchovní) prostor reprezentovaný *únikem do sebe*. „Ty víš, že velmi rád mluvím sám se sebou. Zjistil jsem, že nejzajímavější člověk mezi mými známými jsem já sám“ [Kierkegaard citováno podle: Kon 1988: 108]. Celkově lze proto říci, že romantická osobnost touží po intimitě, sebeodhalení a jedinečnosti.⁶⁶ Poprvé se tak objevuje hodnota unikátnosti, která se stane ústřední a všeobecně sdílenou až v druhé polovině 20. století.*

Jak zjistil McClelland, jenž zkoumal anglická dramata, cestopisy a lidové balady, nezintenzivňuje se pouze introspekce, nýbrž i orientace na individuální výkon. Podle jeho výpočtů bylo možné nalézt na každých sto řádcích textu v časovém období 1400–1500 v průměru 4,6 řádků vyjadřujících potřebu dosáhnout úspěchu, v letech 1501–1575 to bylo průměrně 4,79 řádku, v letech 1576–1625 4,81 a v období 1776–1830 již 6 řádků [McClelland 1961:135].

Romantický kánon osobnosti je tak dovršením osvíceneckého individualismu, který se sice již formálně stává masovým jevem (stát tohoto prvku začíná využívat pro své fungování), nicméně na identitu většiny populace to nemá prozatím sebemenší vliv. Reálně se vyskytující osvícenecký individualismus je proto i nadále charakteristický jednak svým omezeným výskytem (nearistokratické ekonomické elity) a jednak svou setrávající orientací na nukleární rodině. Ke změně však dochází s průmyslovou revolucí, která formalizované ideály osvícenství uvede v každodenní život.

4.2 Moderní doba: institucionalizace individualismu v každodenním životě

Přestože byli lidé 18. století již svobodní a před zákonem si navzájem rovní, nemohla si většina z nich dosud svobodně vybírat zaměstnání, místo bydliště a už vůbec ne svého partnera. K dovršení úpadku stavovské společnosti a k percepce

⁶⁶ Vnější popis se od této doby už navždy doplňuje popisem vnitřním, čímž se „vytváří“ zázemí pro vznik psychologického románu 19. století.

transformace struktury na rovině každodennosti dochází až v 19. století, a to v důsledku jednak (a) přechodu k zastupitelské politice a k demokratickému systému a jednak (b) proměny dosud regulovaných trhů v trhy seberegulující.

4.2.1 Oslabení instituce rodiny v důsledku průmyslové revoluce

Přestože byla Evropa počátku 19. století ještě převážně zemědělská, během pouhého století tuto agrární civilizaci vystřídala civilizace průmyslová. K této radikální změně dochází v důsledku průmyslové revoluce, která umožňuje doslova vymanění trhu z područí společnosti a jeho následnou seberegulaci⁶⁷. Po celou evropskou historii tvořil ekonomický řád pouhou funkci řádu sociálního. Počínaje průmyslovou revolucí se však tyto sféry oddělují, přičemž současně dochází i k inverzi jejich mocenského vztahu. „*Seberegulující trh nevyžaduje nic menšího než institucionální rozdělení společnosti na ekonomickou a politickou sféru*“ [Polanyi 2006:75]. A lidská společnost se tak od této doby stává pouhým doplňkem ekonomického systému [Polanyi 2006:79].

Mezi ústřední aktivity hlavních měst i nadále patří obchod, finančnictví a byrokracie, zatímco továrny, potřebující hodně místa, zůstávají na městských perifériích.⁶⁸ Nově vznikající průmyslové oblasti všeobecně slibují zaměstnání a lepší mzdy a uvádí tím do pohybu masivní odchod lidí z venkova. Z krátkodobého hlediska industrializace a urbanizace přináší pro mnoho Evropanů katastrofu (žijí v bídě, práce je mnohdy nebezpečná, pracovní doba neúnosně dlouhá, atd.). Leč z dlouhodobé perspektivy vede tento přechod k takzvanému *eskalátorovému efektu* [Beck 2004:122], a většině obyvatelstva tak umožňuje výrazné zlepšení životní úrovně a elitní menšině pak zase netušený blahobyt. Důsledky průmyslové revoluce lze ale pozorovat i na mikroúrovni, a to například na změně uspořádání sociálních skupin, které se stejně jako i celá společnost nově podřizují zákonům trhu. Trh se orientuje na individuum a platí jedinci za jeho vykonanou práci, nehledě již na jakékoliv celky, či rodové vztahy a dohody. V devatenáctém století tak dochází k definitivnímu rozkladu téměř všech

⁶⁷ Seberegulace znamená, že veškerá produkce je určena pro prodej na trhu, z kterého jsou zároveň odvozeny i všechny příjmy.

⁶⁸ Ve většině případů se továrny navíc vyskytují spíše ve městech střední velikosti.

dosavadních holistických⁶⁹ seskupení a vazeb a k jejich definitivnímu nahrazení individualistickým způsobem organizace. Konkrétně potom kolem roku 1850 mizí v Evropě prakticky nevolnictví a restriktivní cechy a objevují se aplikace principu svobodné individuální smlouvy.

Po celé novodobé období zůstávala poslední sociální jednotkou omezující individualismus v jeho plném rozvinutí rodina. Průmyslová revoluce se však zasadila o destrukci i této instituce (v její tradiční podobě), a to tím, že ji připravila o jednu z jejích ústředních funkcí – funkci ekonomickou. Došlo tak k všeobecnému oddělení domácnosti a místa pracoviště, role muže od role ženy.

Průmyslová revoluce nicméně nezpůsobila pouhé prohloubení individualismu, nýbrž i jeho rozšíření mezi zbylé skupiny obyvatel, jejichž každodenní praxi byly měšťanské a především buržoazní hodnoty a normy do této doby cizí. Dochází tak k definitivní realizaci ideálů formálně definovaných v období osvícenství. Počínaje 19. stoletím se nejen měšťané, ale i zbylé sociální skupiny musí ke svému osudu postavit „čelem“, vyvinout úsilí a aktivně se zapřičinit o svůj úspěch na vznikajícím trhu práce. Lidé se musí stát individui – autonomními jednotkami životního plánování a řízení.

4.2.2 Substituce rodu národními a třídními zájmy

V 19. století mizí absolutističtí panovníci a vznikají nové národní státy, objevují se organizované politické strany⁷⁰ a v reakci na průmyslovou revoluci se prosazují i různé sociální reformy (starobní důchod, nemocenské pojištění, podpora v nezaměstnanosti). Existence nadnárodních tlaků a volného trhu současně vede i ke konstituci národního státu a mnoha zájmově protichůdných sociálních skupin – tříd. Právě vznik těchto seskupení bude mít značný vliv na proces individualizace, neboť moderní společnosti, i přestože je v jejich každodenní realitě již přítomný individualismus (výjimku tvoří již jen zbylí rolníci), budou reprezentovat uspořádání do značné míry stále se orientující na celek [Lipovetsky 2003: 293]. Příčina tkví ve snaze o vlastní vymezení v rámci Evropy

⁶⁹ Výjimku tvoří, jak ještě uvidíme, existující národy a vznikající třídy.

⁷⁰ Oba nejvýraznější politické směry *de facto* reagují na proces individualizace. Liberalismus jako jeden ze vzniklých politických směrů hlásá zásady fungování soudobého individualismu: demokracii (svrchovanost lidu, jeho zastoupení ve vládě, svoboda slova, náboženství a tisku). Druhý výrazný politický směr reprezentují konservatisté, kteří se zase naopak snaží vzkřísit upadající holistické uspořádání se všemi jeho hodnotami.

a v materiální otázce – všeobecně charakterizující individuální zájmy 19. století. Protože se jedná o jevy týkající se všech, je jednodušší formulovat a následně prosazovat individuální zájmy kolektivně, nebo-li národně a třídně. Dochází tím k novému ztotožnění jedince a skupiny, tentokrát však již dobrovolnému, uvědomovanému a především účelovému.

Se zastupitelským národním státem a s volným trhem vzniká moderní člověk, který se vnímá jako svébytný jedinec uvědomující si své individuální zájmy a cíle. Přestože jako základní zákon nově uznává jen vlastní přežití a vlastní potřeby, vnímá se jako součást třídních celků a národa. Vzniká tak nová, všeobecně sdílená kolektivní identita nahrazující identitu čerpající z rodu a bránící v rozšíření hodnoty jedinečnosti, tolik typické pro plně rozvinutý individualismus. Třídní a národní vědomí proto tvoří určitou „záplatu“ ve vzniklém orientačním a hodnotovém vakuu a symbolizují samotný přechod z masového holismu⁷¹ na plně rozvinutý a zvalorizovaný masový individualismus.

4.2.3 Rozšiřování střední třídy a expanze jejich hodnot

Jak bylo již zmíněno v předchozích kapitolách, v moderní společnosti všeobecně roste životní úroveň a současně s tím stoupá i význam volného času. Kombinace těchto prvků umožňuje rozšíření hodnot měšťanských elit a mohutnou expanzi kulturního individualismu mezi další sociální skupiny.

Jak jsme viděli z dosavadního vývoje, ekonomická elita se po celou dobu své existence snažila vyrovnat aristokracii, která ji však nikdy nepřijala mezi sociální elitu. Produktem této snahy byla alternativní kultura orientující se na jedince, přítomnost, výkon a veřejný život, jejíž kořeny jsou patrné již v 15. století. Tyto hodnoty se v moderní společnosti objevují rovněž i u nižších středních vrstev, které od této doby začínají velmi horlivě využívat kulturních možností, jež byly v 18. století doménou pouze ekonomických elit. Místa určená k setkávání i nadále symbolizují divadla a kavárny, přičemž tyto prostory (především kavárny) navštěvuje v 19. století již velice heterogenní agregát lidí pocházející z různého sociálního prostředí. Lidé sem přicházejí relaxovat, popít, číst, či debatovat různá

⁷¹ Z perspektivy převažujícího společenského typu (co do počtu jedinců), lze jako společnost masově holistickou vnímat i epochu *individualismu v roli alternativní definice sociální reality*.

společensko-politická témata, neboť svoboda slova to nyní každému dovoluje [Sennett 2002:193-217].⁷²

V 19. století se také objevují dva nové prvky charakterizující životní styly rozšiřující se střední třídy: rekreační cestování⁷³ a zájem o vlastní tělo (jako prostředek sebevyjádření a sebe prezentace).⁷⁴ V 90. letech 19. st. začínají být masově produkovány kosmetické výrobky, které nově propagují i některé ženské časopisy. Používání těchto produktů za účelem zkrášlení bylo však v 19. století stále vnímáno jako *páchání kriminálního činu* [Sennett 2002:190]. Ke změně dochází v průběhu první poloviny dvacátého století, kdy se objevuje reklama, kino a módní fotografie, které poprvé ve velkém zobrazují ideály a normy týkající se postavy a vzhledu. „Do vzniku první světové války se charakteristickým znakem masového prodeje staly reklamní tabule, křiklavě balené zboží a propagační triky“ [Stevenson 2002:373]. Spotřeba kosmetických výrobků do první světové války sice mírně narůstá, ale teprve až během dvacátých a třicátých let nabírá spotřeba kosmetických výrobků na intenzitě. Estetická péče, která byla po celá staletí výsadou společenských elit, se v období moderní společnosti rozšiřuje do všech společenských vrstev, a dochází tak k demokratizaci orientace na své tělo.

Zmíněné jevy jsou bezesporu možné jen díky rostoucímu množství volného času a pomalu se zlepšujícím životním podmínkám. Lidé se stávají hédonisty každodenního života, což potvrzuje i rozšíření mnoha volnočasových aktivit.⁷⁵ Objevuje se i zcela nová hodnota *šťěstí*, která se postupem času stane ústředním životním cílem každého jedince. V chudých holistických společnostech s rigidní hierarchií a silnou náboženskou vírou mělo psychické uspokojení jen pramalý význam [Sennett 2002: 90] a výskyt takovéto hodnoty je proto možný až v této epoše.

Mezi masy se rozšiřující kultura střední třídy se v moderní společnosti postupně dostává pod komerční vliv, který bude její vývoj a podobu výrazněji

⁷² S tímto jevem současně roste i všeobecná touha po vzdělání probuzená již osvícenstvím. Již od 19. století stojí studium na jedincově výkonu a studentské soutěživosti a prostřednictvím své formy tak vzdělávání individualizuje. Po úspěšném dokončení formálního vzdělání navíc každý jedinec získá doklad usměrňující individualizovanou kariéru a jeho/její možnosti na trhu práce [Beck 2006:32].

⁷³ Roku 1863 uspořádal T. Cook, průkopník dnešních cestovních kanceláří, první zájezd do Švýcarska.

⁷⁴ Tento jev je přítomný již u aristokracie vrcholného středověku, ale až teprve nyní získává na masovém rozšíření.

⁷⁵ Od roku 1890 se stává lyžování hromadným sportem a také plavání a jízda na bicyklu si nachází stále více nadšenců. Oblíbenou činností se stává i posezení v hospodě či piknik v přírodě.

usměrňovat především až v druhé polovině 20. století. Stále přítomná je i osvícenecká idea pokroku (víra ve schopnost vědy a techniky vyřešit všechny problémy), která moderního člověka v jeho snaze překonat předchozí kultury svou podnikavostí, přizpůsobivostí a sebedůvěrou orientuje na jeho budoucnost a na sebe samého.

4.2.4 Projevy individualismu a rostoucí psychologizace

Vnější popis v 18. století doplňuje popis vnitřní, a vytváří se tak zázemí pro vznik psychologického románu 19. století. Tato orientace literátů na aktérovu osobnost bezesporu úzce souvisí se všeobecným růstem zájmu o fungování lidské mysli objevující se v témže století. Z pohledu procesu individualizace se proto jako velice důležitá jeví konstituce psychologie jako vědního oboru a současně popularizace a demokratizace psychoanalýzy Sigmunda Freuda.⁷⁶ Právě jeho pojetí člověka je plně individualistické (jako ostatně celá psychologie), a lze ho proto vnímat jako dobový produkt. Na druhou stranu nicméně samotná psychologie, a v 19. století především Sigmund Freud, podobu individualismu zároveň i významně mění. Konstitucí tohoto oboru a rozšířením jeho teorií a metod do každodenního života dochází k prohlubování individualismu a psychologismu moderní společnosti a více pak společnosti postmoderní.

Popsaná tendence je nejlépe patrná z psychologického románu, v němž se oproti *realismu* (snaha o historické a sociální vysvětlení člověka) stává axiómem existence autonomní a samostatné osobnosti [Kon 1988: 118]. Objektem uměleckého zkoumání tohoto žánru není již jednání, nýbrž jednající aktér, jehož psychologická individualita se stává pro autora důležitější než situace, v níž se hrdina nachází. Konkrétně pro F. M. Dostojevského potom „...*není důležité, jak se hrdina jeví světu, ale především to, jak se svět jeví hrdinovi a jak se on sám jeví sobě samému*“ [Kon 1988: 118]. Druhým velice názorným příkladem změn ve vnímání tehdejší společnosti je M. Proust, který píše formou vnitřních monologů, úmyslně potlačuje jakýkoliv děj a věnuje se líčení nálad, pocitů a úvah.

⁷⁶ Freud připisoval významnou hodnotu pudu sebezáchovy a sexuálním pudům majícím podle jeho teorie klíčovou roli v lidské motivaci. Freudovo léčení se opíralo o volné asociace a nápady pacienta, který má říci všech, co ho napadá, a to bez ohledu na to, zda to sám považuje za důležité či nedůležité. Terapeut se snaží jeho skrytým myšlenkám, pocitům a přáním porozumět a zpětně je zprostředkovává klientovi, který tím postupně získává hlubší náhled na své prožívání.

4.3 Institucionalizace individualismu

Rozpad stavovského uspořádání (počínající dominance střední třídy) a absolutizace moci panovníka (z pohledu individualismu patrná až v epoše osvícenství) vede k formální institucionalizaci individualismu jako ústřední legislativní jednotky, s níž od té doby pracují formální organizace. Formální anebo také legislativní individualismus však neměl výraznější vliv na identitu, cíle či hodnoty většiny jedinců, jichž se týkal a byl tak pouze jakousi byrokratickou praxí či příslibem do budoucnosti. „Pravé“ nebo také *reálné* individualizované životní osudy jsou v této době stále doménou pouze velice úzké a co do počtu zanedbatelné skupiny, tvořené převážně ekonomicko-nearistokratickými elitami. Počínaje 18. stoletím však elitní individualismus nově integruje hodnotu jedinečnosti.

Teprve změny v důsledku průmyslové revoluce a přechodu k zastupitelské politice umožnily uvedení institucionalizovaného individualismu v každodenní realitu. Orientace na sebe, na své zájmy a cíle se tak od této doby stává legitimní a především funkční formou sociální existence. V důsledku změn 18., 19. a počátku 20. století tak dochází nejenom k demokratizaci individualismu ekonomických elit, nýbrž i ke konstituci společenských podmínek, které k tomuto jevu všeobecně nutí [Beck 2006:8].⁷⁷ I přes masovost a vymahatelnost individualismu moderní doby dochází k paralelnímu jevu, a to k utlumení jeho intenzity (i na úrovni nearistokratických ekonomických elit). Příčinou již není rodina, nýbrž národ a třída – skupiny, které se na přechodnou dobu stávají referenčním bodem jedince, jehož rodina postupně ztrácí své původní funkce.

Institucionalizovaný individualismus mas zároveň není ani nositelem všech hodnot tolik typických pro individualismus nearistokratických ekonomických elit. Nejzřetelnější je absence hodnoty vlastní jedinečnosti [Sennett 2002: 89], která je však v kontextu moderní společnosti pochopitelná (její existence by byla v rozporu s novým referenčním celky (třída, národ)). Ani hodnoty jako hédonismus a ilusionismus nejsou zatím celospolečensky rozšířené a dominují jen v bohatší střední vrstvě, která je však početnější než kdykoli předtím. Nezbyvá proto,

⁷⁷ Centrální instituce moderní společnosti jako jsou občanská práva, politická a sociální práva, ale také placené zaměstnání, vzdělávání a mobilita umí „pracovat“ jen s individui a nikoliv se skupinami [Beck 2006: XXII].

než celý novověk a moderní dobu vnímat jako přechodné mezidobí holistických a individualistických struktur.

5 NARCISMUS – ZVALORIZOVANÝ INDIVIDUALISMUS

5.1 Postmoderní doba

Roky následující bezprostředně po druhé světové válce jsou časem chudoby a krize, kdy mnoha evropským zemím hrozí hlad. Přestože západní Evropa dostává v podobě Marshallova plánu pomoc z USA, konec 40. let a léta 50. představují období odříkání. Změna přichází koncem 50. let, kdy v západní Evropě začíná takový hospodářský rozmach, jaký Evropa nikdy dřív nezažila. O této epoše se proto často hovoří jako o *éře blahobytu*, jenž reprezentuje všudypřítomný konzum.

Ekonomická sféra zároveň čím dál více určuje podobu společnosti a stále intenzivněji ji navíc podrobuje tlaku individualizace. Od 60. let a nejvýrazněji od 80. let 20. století jsme tak svědky individualizace v rozsahu dosud neznámém, přičemž dochází ke korozi většiny sociálních skupin (rodin, tříd a národů) dosud tvořících základní referenční body holistického uspořádání. Nabízí se nám potom velice zásadní otázky: Mizí tyto referenční celky úplně? Jakou roli hrají v životě individua doby postmoderní? Jakou má vůbec dnešní individualismus podobu?

5.1.1 Společenské změny druhé poloviny 20. století

Soudobý individualismus se, jak ještě dále uvidíme, diametrálně odlišuje od individualismu předchozích období a klíč k jeho pochopení nalezneme ve společenských změnách, jejichž první projevy lze spatřit v 60. letech 20. století. Hlavní stimuly transformace individualismu pak spočívají především ve vzniku konzumní společnosti, v proměnách sektorů trhu, v expanzi formálních vztahů, ve změnách poptávky trhu práce, v urbanizaci a teritoriální mobilitě, v nových technologiích, v orientaci na přítomnost a v úpadku všeobecně akceptované autority.

5.1.1.1 Konzumní společnost

Trh spotřebního zboží existoval sice již jako důsledek průmyslové revoluce, ale až teprve nyní si velké množství lidí může dovolit výrobky, které před tím považovali za luxusní. Podobně i k vývoji sociálního státu dochází již ke konci 19. století, ale nejviditelněji až v důsledku druhé světové války, a to v druhé polovině 20. století. Vznik konzumní společnosti lze pak spojovat právě se součinností sociálního státu, hospodářského růstu a technických vymožeností [Stevenson 2002:466].

U sociálního státu se ale na chvíli ještě zastavme, neboť i on samotnou svojí existencí vede k individualizaci společnosti. Vlivem této instituce se totiž jedinec stává méně závislý na Boží vůli, rodině a osobní laskavosti ostatních [Beck 2006:89], neboť stejně jako celá administrativní činnost i státní dávky jsou orientovány na jedince a nikoliv na rodinu či obec.⁷⁸ „*Subvence na péči o děti a vzdělání, zavedení úplného státního zdravotního pojištění a důchodové systémy odvíjející se od inflace a minulých výdělků vytvořily společnost, v níž bylo o jednotlivce postaráno od kolébky až po hrob*“ [Stevenson 2002:466]. Existence sociálního státu tak vytváří prostředí, ve kterém se nevyskytuje nikdo alespoň minimálně materiálně nezajištěný. Svět, v němž vyrůstají děti narozené po druhé světové válce, se tak úplně liší od světa jejich předků.

V důsledku neustále se zvyšující produkce zboží je navíc nezbytné stále nacházet nové spotřebitele. Vyjma evropských, severoamerických zemí a Austrálie disponují zbylé státy nízkou kupní silou a trh se na jejich potřeby proto *de facto* neorientuje. Na druhou stranu například v Evropě se zase nezvyšuje počet obyvatel přímo úměrně rozšiřujícím se množství výrobků, na což se trh, vyžadující neustálou expanzi, musí nutně adaptovat. Z pohledu procesu individualizace tak činí dvěma, velice významnými způsoby.

V první řadě dochází k vytváření a následnému umocňování stále nových potřeb, které jedince vedou k permanentní honbě za neustále novými životními cíly, jež lze naplnit výlučně prostřednictvím konzumu. Soudobý marketing se navíc snaží spojovat značku produktu s identitou spotřebitele [Verdú 2005:113-114] a s jeho seberealizací. V důsledku čehož si následně jedinec spotřebu nutně spojuje s vlastním sebevymezením a s pocitem sebenaplnění. A to i přesto, že trh

⁷⁸ Reklamní slogan: Vodafone (Španělsko (*dále jen: E*):2007): „*Jsi-li autonomní, přišel tvůj čas.*“

formuluje přání, která nemohou být nikdy zcela uspokojena.⁷⁹ Tato skutečnost ovlivňuje především samotné vnímání a utváření ega, které je tak odsouzené k proměnlivosti, nenaplněnosti, permanentnímu zastarávání, a destabilizaci.

Druhý velice významný adaptační mechanismus trhu postmoderního období spočívá v transformaci spotřební jednotky z celé rodiny na samotného jedince. K ní dochází od 80. let 20. století [Morace 1993:145]. Objevuje se systematická privatizace života, která jedince orientuje na svou osobu.⁸⁰ „Spotřeba člověka nutí starat se o sebe, být k sobě odpovědný“ [Lipovetsky 2003: 146]. Právo být naprosto sám sebou a co nejvíce si užívat, je neoddělitelné od společnosti, která svobodu člověka povýšila na základní hodnotu a navíc ji propojila s konzumentarismem. Právě v tom spočívá specifikum postmoderního individualismu: individualismus již není jen právně ukotven (osvícenství), či zažíván (moderní společnost), ale stává se všeobecně uznávanou hodnotou a životním cílem. „Konzumní éra vytrhla člověka z místních souvislostí a z ustálenosti každodenního života, z pradávne nehybnosti vztahů k předmětům, k bližním, k vlastnímu tělu i k sobě samému. Po ekonomických a politických revolucích 19. a 20. století a po umělecké revoluci přelomu 19. a 20. století nastává revoluce každodenního života“ [Lipovetsky 2003:146].

Konzumní společnost navíc se vší svou záplavou výrobků, obrazů a služeb postupně masově demokratizuje i další charakteristiky individualismu nearistokratických ekonomických elit. Jde o hédonismus⁸¹ a nově hodnotu jedinečnosti⁸². Až do poloviny 20. století byly tyto hodnoty výsadou pouze úzké skupiny měšťanů, umělců a intelektuálů a teprve až s nástupem masové spotřeby se stávají všeobecným jevem.⁸³ „S masovým rozšířením předmětů považovaných

⁷⁹ Reklamní slogany: Hundai (Čechy (dále jen: CZ):2007): „Chtějte víc“, Telefonica (E:2007): „Všichni chceme víc: mluvit víc, užívat si víc...“, Sharp (E:2007): „Je tu víc, co stojí za to vidět“

⁸⁰ Reklamní slogany: L’Oreal (CZ:2006): „Ty za to stojíš“, Vodafone (E:2007): „Je to tvá chvíle, je to tvůj Vodafone“, Tv Cadiz (E:2007): „Televize, tak jak ji chceš ty“, Mc Donald’s (E:2007): „Já to miluju“, Iberia (E:2007): „Celé je to o tobě“, Ford (E:2007): „Poznej rozdíl“, Colacao (E:2007): „Jak ty chceš“, TVE1 (E:2007): „Tvé přání jsou naše přání“, Bosch (E:2007): „Inovace pro tvůj život“, Electrolux (E:2007): „Myslíme na tebe“, Mapfre (E:2007): „Za vším, co nás udělalo velkými, jsi ty“, Burger King (E:2007): „Tady, ty jsi ten král“, Caja Rural (E:2008): „Jsme tu pro tebe“, Once (E:2008): „Blízko tebe“

⁸¹ Reklamní slogany: Česká spořitelna (CZ:2007): „Bavit se! Bavit se! Bavit se!“, Staropramen (CZ:2007): „Žiješ jen jednou“

⁸² Reklamní slogany: Astor (CZ:2007): „Je krásné být sama sebou“, Dolce&Gabana (E:2007): „The one“ (ta jediná/ten jediný); Levi’s (CZ:2006): „Bud’ originální“, Caja Granada (E:2008): „Ty jsi ty“ (<http://www.tuerestu.es>); Hunday (E:2008): „Drive your way“ (Řid’ po svém/urči si svou cestu)

⁸³ Právě v šedesátých letech se masová kultura naladila na vlnu svobody, rozkoše a sexu (móda marihuany a LSD, sexuální revoluce a popularizace pornografie).

dosud za luxusní, s reklamou, módou a hromadnými sdělovacími prostředky a zejména s úvěry, jimiž je přímo podkopán princip spořivosti, musí puritánská morálka ustoupit hédonickým hodnotám vybízejícím k utrácení, k užívání si života, k podřizování se vlastní rozmarům: od padesátých let se americká, a dokonce i evropská společnost zaměřuje na kult spotřeby, zábavy a požitkářství“ [Lipovetsky 2003:115].

5.1.1.2 Iluzionismus a svůdnost jako důsledky proměny sektorů činnosti

Hospodářský rozmach současně vede i k prudké proměně podílů zastoupení jednotlivých sektorů činnosti. Průmyslový sektor, který v 19. století dosáhl dominantního postavení (na úkor zemědělství), ztrácí v postmoderní době na významu a dostává se za sektor služeb, který dnes na trhu práce dominuje.⁸⁴ Evropská populace se proto spíše než samotnou výrobou zaměstnává v postmoderní době distribucí zboží a služeb. Pokud se činnost společnosti orientuje tímto směrem (distribuce, prodej), mění se zásadně i principy jejího fungování. Ústřední mechanismem konzumní společnosti se tak stává svůdnost (usměvavé prodavačky, reklama, atd.), který od základu vytěsňuje dřívější princip kontroly a trestů, nebo slovy M. Foucaulta: *disciplíny* [Foucault 2000:201]. Závisí-li ekonomika a *de facto* i materiální přežití celé společnosti na úspěšnosti jejích aktérů při svádění (ve smyslu nabádání zákazníka ke koupi výrobku či služby), musí se nutně celek orientovat na jedince a jeho schopnosti v tomto směru. Jsme dnes proto svědky ohromného rozvoje zájmu o lidské zdroje, investování do zaměstnanců (slevy u holiče, jazykové kurzy, hrazení sportovních aktivit, atd.), apod. Klíčovou hodnotou postmoderní společnosti se tak definitivně stává člověk – jako konzument, ale i jako distributor. „*Jakmile pro trh začíná být důležitý konzument, stává se významným i ve všech ostatních sférách*“ [Verdú 2005:151].

Podíváme-li se na stejný jev z mikrosociologického pohledu, dojdeme k poznání, že úspěšné působení na trhu práce dnes souvisí s kultivací vzhledu a projevu. V důsledku přesunu ústřední činnosti trhu do terciární sféry se tak i masový individualismus (stejně jako individualismus nearistokratických

⁸⁴ Například ve Francii v roce 1946 představuje ekonomicky činné obyvatelstvo zaměstnané ve výrobním sektoru většinu (36 % oproti 32, 5 % v terciární sféře), kdežto v roce 1975 je v naprosté menšině (10 % oproti 50, 8 %) [Delouche 1995: 366].

ekonomických elit) začíná orientovat na vytváření iluze a postmoderní člověk (pracující ve službách) se tím stává italským kupcem 16. století. Ilusionismus se stává všeobecně sdílenou normou a my jsme od narození vedeni k práci na sobě a k zpětné reflexi dosažených výsledků.

5.1.1.3 Formalizace každodennosti

Existence ilusionismu je těsně spjatá s výskytem formálních vztahů⁸⁵, bez nichž by tento jev nemohl úspěšně fungovat (vytvářený dojem bohatství nám neuvěří lidé, kteří nás znají a vědí, že jsme chudí). Právě práce v terciárním sektoru ale každodenní zkušenost s vysokým výskytem formálních interakcí⁸⁶ zprostředkovává a vytváření dojmu tím nejenom umožňuje, ale dokonce k němu i nutí. Sekundární důsledek zažívání velkého množství anonymních setkání spočívá v konstituci jedince jako jediného nositele prožívané reality. Dnešní individuum svou každodennost *de facto* už v reálném čase s nikým jiným než se sebou samým a s nesčítelným množstvím „bezejmenných“, „procházejících“ aktérů nesdílí, a se svými blízkými ji tak může nanejvýš komunikovat.

5.1.1.4 Trh práce a soutěživost

Vzdělávací systém je již od minulého století vnímán jako jeden z formálních sociálně-ekonomických mobilních kanálů, a často se proto na něj nazírá ve spojitosti s přípravou na pracovní život. Počínaje moderní dobou funguje instituce vzdělávání, stejně jako práce, na principu individualismu.⁸⁷ Tento trend se zintenzivňuje v 60. letech 20. století, kdy se společnost stává mobilně

⁸⁵ Přejít od života v primárních skupinách k životu ve skupinách formálních lze pozorovat i na vývoji společenské teorie. Počátkem dvacátého století byla pozornost věnována primárním skupinám (H. Mead, Blum), ale postupem času se zájem přesunul na formální jednání a role (E. Goffman).

⁸⁶ Člověk pracující v zemědělském sektoru a v sektoru průmyslu se během práce setkává pouze se svými spolupracovníky, s nimiž má osobní vztah a jeho zaměstnání tak nestojí na formálních interakcích (nebereme-li v úvahu vztah nařízený-podřízen, který přetrvává i ve společnostech služeb). Opačně tomu je u jedince zaměstnaného ve službách.

⁸⁷ Poslední desetiletí 20. století se i v České republice začala objevovat nová školní zařízení přicházející s alternativními výukovými metodami, jež ve většině případů spočívají v orientaci na individuální zvláštnosti dítěte a v rozvoji těchto dispozic (např. *Škola dětem* vznikla „...z iniciativy rodičů, psychologů a pedagogických odborníků s cílem vybudovat základní školu, která bude vzdělávat a vychovávat nadané dívky a chlapce na základě jejich individuálních schopností a dovedností“ (<http://www.skoladetem.cz/>)). K expanzi individualizující tendence tak dochází i uvnitř samotného školství.

otevřenější, byť počet vysoce hodnocených míst zůstává i nadále omezený (všichni nemohou studovat vysokou školu, ani být řediteli). Důsledkem je vzrůstající soutěživost a důraz na výkon. Na působení na trhu práce jedince připravuje již školní systém, který ho učí vytvořit si vlastní názor či vyniknout nad svými spolužáky [Beck 2006:60]. Princip soutěživosti si následně individuum nejvíce osvojuje po ukončení studií, kdy je vtažen do tržního světa pracovní nabídky a poptávky.

Intenzita všudypřítomné soutěživosti se dále zvyšuje od 90. let 20. století [Beck 2006:47], kdy se v západních společnostech objevuje konstantní nezaměstnanost coby permanentně přítomný jev na trhu práce. Nezaměstnanost vyostřuje soutěživost a nutí jedince k propagaci vlastní jedinečnosti, schopností, dovedností a úspěchů. Pro získání práce⁸⁸ je tak od 90. let všeobecně nezbytné nad ostatními zájemci vyhrát prostřednictvím vyniknutí nad nimi.⁸⁹ Aby byl dnes člověk úspěšný, musí být tedy především *první*. Soutěživost a jedinečnost tak vedle hédonismu a iluzionismu tvoří jeden ze základních stavebních kamenů soudobého individualismu.⁹⁰

5.1.1.5 Urbanizace a teritoriální mobilita

Urbanizace mnohých západních států dosáhla až 80 % a o postmoderní společnosti lze tak hovořit jako o společnosti měst. Mění se i způsob bydlení, kdy individualistické hodnoty poháněné zvyšující se životní úrovní umožňují mnoha jedincům žít o samotě.⁹¹ Ve městech jako Londýn a Mnichov například

⁸⁸ Práce v postmoderní společnosti zároveň ani není „na celý život“ a lidé během své profesní kariéry vymění často i několik zaměstnání. Každá taková změna znamená přerušení nějakých lidských vztahů a nutné navázání nových [Kon 1980:172].

⁸⁹ Mimořádně vhodným dokladem jsou dnešní pracovní pohovory, které mají podobu představení, během nichž se žadatel vlastním „zbožšťováním“ snaží vytvořit dojem.

⁹⁰ Postmoderní soutěživost se liší od soutěživosti antické právě ve své individualizovanosti. Jednotkou trhu práce, vzdělávacího systému či politického klání je dnes jednotlivec, nikoliv skupina.

⁹¹ Podíl domácností, v nichž lidé ve Velké Británii žijí o samotě, tvořil roku 1961 4 %, o dvacet let později (roku 1981) již 8 %, roku 1991 11 % a roku 2000 12 % [National statistic UK]. Výraznější podíl domácností, tvořených lidmi žijícími o samotě, lze pak nalézt v Itálii: roku 1988 jich bylo 19,3 %, roku 1998 21,7 % a roku 2003 již 25,8 % [ISTAT]. Největší podíl tohoto jevu lze pak zaznamenat ve Francii, kdy roku 1999 podíl jednočlenných domácností tvořil 30,9 %, a roku 2005 33 % [INED]. Právě v této zemi lze velice dobře postupující proces individualizace posledních 20 let pozorovat na průměrném počtu členů domácnosti (1982-2,7, 1990-2,57, 1999-2,4 a 2004 2,3) [INED]. Je nutné si však uvědomit, že většinu lidí žijících samostatně tvoří vdovci a vdovy postproduktivního věku.

tvoří domácnosti jedinců více než 50 % ze všech domácností, přičemž tato tendence stále roste [Beck 2006:204].

Počínaje 19. stoletím se neustále zvětšuje i vzdálenost místa bydliště a zaměstnání. Pracovní život nás tak odsuzuje k cestování, a to nejvíce ve velkých městech a především ty, jež zastávají vyšší pracovní posty. Lidé splňující tyto dvě podmínky tráví mnoho hodin vlastní přepravou a komunikací prostřednictvím elektronických médií, což v kombinaci s expanzí formálních vztahů vede k již popsané skutečnosti – jedinec se stává jediným nositelem a svědkem reality, jenž žije.⁹²

5.1.1.6 Nové technologie

Média, jež jsou do konce 19. století reprezentovaná především tištěnými knihami a novinami, podlela stejně jako celá moderní společnost procesu individualizace. Používání těchto informačních zdrojů se tak postupem času stalo doménou jedinců, a nikoliv kolektivů (skupinové čtení mizí v 18. století). Již v moderní společnosti se objevuje i rozhlas, televize a telefon, nicméně k jejich masivnímu rozšíření dochází až v období postmoderním. Používání elektronických přístrojů jako jsou například zmíněná televize, přenosný hudební přehrávač, mobilní telefon a počítač se stává každodenní zkušeností generací narozených po druhé světové válce. Znalost a aktivní využívání vyjmenovaných technických „vymožeností“ se pro soudobého jedince navíc stává společenskou nutností, a tato činnost mu tak zabírá čím dál více času. Důležité je si však uvědomit, co mají jmenovaná média společného. Je to právě jejich individuální užívání. Přenosný hudební přehrávač může díky jeho konstrukci v jeden okamžik používat

⁹² Tato skutečnost umožňuje P. Bergerovi a T. Luckmanovi hovořit o *sociální konstrukci reality*, ke které v jejich pojetí dochází prostřednictvím interakcí. Berger a Luckman sice konstrukci reality vnímají jako nevědomý akt přítomný jak v holistických, tak i v individualistických společnostech. Je nicméně nezbytné na jejich tezi nazírat jako na dobové dílo popisující principy, jež si nebylo možné v holistickém uspořádání uvědomit. Teprve od 60. let 20. století se nositeli sociální reality stávají individua, která jsou tlakem okolností nucena svou každodenní realitu sdílet prostřednictvím komunikace. Bez této činnosti by zde jinak existovalo tolik navzájem nekompatibilních sociálních realit, kolik je jedinců (bez sdílení individuálních zkušeností se například nemůže manžel dozvědět, že jeho partnerku okradli či kolegové, že spolupracovníkovi zemřel otec, atd.). Odlišný stav lze pozorovat ve společnostech holistických, kde sociální realitu není vůbec třeba vědomě konstruovat prostřednictvím komunikace (vyjednávání). Sociální skutečnost je zde všeobecně daná a neměnná, prožívána všemi aktéry společně a navíc i stejně. Nevzniká tak vědomou konstrukcí, ale pouze reprodukcí. *Konstruování reality* se tak stává všeobecně uvědomovanou, nezbytnou a cílenou aktivitou teprve až v postmoderní době, přičemž od této doby je možné tento proces reflektovat a následně i vědecky popsat.

pouze jediná osoba a stejně tak i počítač či mobilní telefon. Na první pohled se zdá být výjimkou televize, ale i prožitek z jejího sledování je také čistě individuální [Mander 2000]. Při sledování televize může být sice přítomno více lidí, leč nemožnost zastavit či zpomalit děj a komunikovat ho s ostatními znemožňuje přítomné skupině stát se sociální, a zůstává tak během této aktivity obrazně řečeno pouze sociálním agregátem. Nehledě na fakt, že počet televizí v domácnosti neustále narůstá, což každému jedinci umožňuje sledovat svůj vlastní přístroj.

Stěžejní vliv na individualizaci společnosti má i rozvoj dopravních prostředků. Míra jejich využívání od 19. století, kdy se dojíždění do práce stává běžnou záležitostí, stále roste, a člověk tak stráví denně mnoho času vlastním přepravováním. Je nutné si také uvědomit, že jedinec dnes, vyjma rodinných výletů, cestuje převážně sám (nebo ve společnosti cizích lidí), a z této perspektivy lze proto nové dopravní a komunikační technologie vnímat jako prvky výrazně individualizujících životních zkušeností každého jejího aktéra.

5.1.1.7 Orientace na přítomnost

Od druhé poloviny 20. století se radikálně mění i vztah k budoucnosti, a to v důsledku válek, ekologických a hospodářských krizí, uvědomění si mezí vědy a latentních důsledků pokroku. Na budoucnost se tak od této doby nazírá s nejistotou a obavami, jež doprovází neschopnost stavět se k ní jinak než s beznadějí. Současně se prohlubuje i lhostejnost k času historickému (objevující se již ve vrcholném středověku), přičemž svou roli zde tentokrát sehrává existence spotřebitelství, které k orientaci na přítomnost systematicky podněcuje (okamžité naplňování potřeb). Součinnost těchto dvou jevů pak dává vzniknout bezvýhradné orientaci na přítomnost, projevující se například expanzí individuální zadluženosti či strachem ze smrti (manifestovaným bojem se stárnutím a snahou zakonzervovat přítomný stav svého těla). Individualizovaný jedinec postmoderní doby žije jen přítomností, a to bez ohledu na minulost či budoucnost. Definitivně se ztrácí smysl pro historickou kontinuitu a pocit sounáležitosti s „*řadou po sobě jdoucích generací vycházející z minulosti a směřující k budoucnosti*“ [Lasch 1979:30].

5.1.1.8 Úpadek všeobecně akceptované autority

Pokračující úpadek náboženské víry způsobuje, že církve ztrácí moc nad společnostmi a roli arbitra morálních norem. Ke změně morálních hodnot přispěla i druhá světová válka, neboť připravila starší generaci o přirozenou morální autoritu. Její morální kodex totiž nezabránil milionovým ztrátám na lidských životech, a to jak na frontách, tak i v koncentračních táborech. Poprvé v historii Evropy se nová generace nejenže neztotožňuje s tradiční rodovou autoritou, ale přímo si vytváří vlastní identitu na základě jejího odmítnutí (dochází k idealizaci jakéhokoliv hnutí odporu, které vystupuje proti autoritě).

5.1.2 Transformace individualismu

Dosud popsané změny ve společenském uspořádání radikálně ovlivňují vývoj individualismu, a v 60. letech proto dochází k dalšímu historickému zlomu umožňujícímu vznik zcela nové podoby tohoto jevu. V důsledku intenzity těchto změn dochází k rozkladu všech sociálních skupin (především tříd, národa a rodiny) ve smyslu referenčních bodů a k zpsychologování každodennosti. Objevuje se nová podoba individualismu, historicky zcela neznámá.

5.1.2.1 Rozklad sociálních skupin ve smyslu referenčních rámců

Většina lidí se až do počátku 19. století vnímala nikoliv jako jednotlivci, nýbrž jako členové určitého celku a své příbuzné a sousedy tak automaticky chápala jako autority, jejichž normy a hodnoty bezmezně respektovala a zároveň se s nimi i ztotožňovala. Stejný respekt v těchto lidech vzbuzovaly i další autority, se kterými neměli mnohdy ani osobní zkušenost, jako například předkové, bohové a panovníci. Postupná expanze individualismu však různou mírou a v různých obdobích tyto autority oslabuje a podkopává princip příkladnosti a pokory. Autoritarismus rigidních a pyramidálně uspořádaných holistických společností definitivně mizí a na jeho místě se usazuje nové individualistické uspořádání sítí, v nichž jsou si všichni rovni.

5.1.2.1.1 Třídy a národy

V epoše *institucionalizovaného individualismu* došlo sice k demokratizaci individualistického sebepojetí, nicméně jak jsme viděli, šlo o individualismus dosud částečně orientovaný na celek. Těmito celky se staly nově vzniklé referenční skupiny (třídy a národy) formované za účelem jednoduššího prosazení individuálních zájmů. Třídní a i národní zájmy se potom v moderních společnostech staly hybateli mnoha sociálních a politických válek.

Co se týče sociálních zájmů zdá se, že v rozvinutých západoevropských zemích je tato revoluční éra už zřejmě uzavřena – třídní boj se institucionalizoval a není již nositelem historické dynamiky. Stejně tak se i zdá, že po politickém a kulturním vření šedesátých let nastává všeobecný odklon od politické sféry [Lipovetsky 2003:64]. Evropský prostor se stal zároveň plně postnacionalistickým a jakékoliv kolektivní projekty získávají náklonnost pouze do té míry, v níž reagují na individualistické touhy po lepším životě. Národnost se stává nástrojem ve službě jednotlivců a každý v ní vidí především příležitost existenčního „přírůstku“ [Lipovetsky 1999:221]. Stejně jako o třídách, ani o národech nelze ale říci, že by beze stopy zmizely. Ztratily však svou referenční hodnotu a aktivizující sílu a zůstaly zbavené představy jakékoliv vyšší povinnosti. V roce 1981 prohlásilo 40 % Evropanů, že je připraveno bojovat za svou zemi a pouze 5 % tvrdilo, že jsou ochotni za ni zemřít [Lipovetsky 1999:217]. „*Po heroickém věku národa začíná jeho voličská a bezbolestná fáze*“ [Lipovetsky 1999:223].

Obě zmíněné skutečnosti vedou ke zcela novému jevu, kdy jedincovy zájmy už nekorrespondují ani s jednou ze sociálních skupin konstituovaných v 19. století. Tuto jedincovu vyvázanost navíc využívá a prohlubuje i konzumentarismus, který člověka nabádá k plnému zaměření se na svou osobu a své potřeby. „*Hrdinský a moralizující disciplinární a aktivistický individualismus byl vystřídán hédonickým a psychologickým individualismem podle vlastní volby, který z nejnítěrnějšího naplnění činí hlavní účel naší existence*“ [Lipovetsky 2003:299]. Třídní rozdílnost, stejně jako národní vědomí, proto od 60. let 20. století přichází o roli referenčních rámců a v tomto smyslu se tak zmíněné skupiny stávají, po několika stoletích své existence, „sociálně mrtvými“.⁹³ Po vzoru manželů Beckových je lze proto vnímat

⁹³ Vyřčené tvrzení není v rozporu s empirickými zjištěními, jež tvrdí, že například spotřební chování závisí na jedincově sociální třídě [Krejčí 2006:13-16]. Sociálně-ekonomickým postavením se dozajista dají vysvětlit mnohé jevy, nicméně sám respondent si své společensko-ekonomické

jako zombie kategorie [Beck 2006:27] držené při životě jen sociálními vědci. Soudobý jedinec se navíc neorientuje pouze na jednu konkrétní skupinu, leč se stává členem několika skupin naráz a nemůže se tak již nikdy více plně ztotožňovat s normami a hodnotami žádné z nich. Vliv sociálních skupin na individuální identitu je tak čistě parciální a jedinec se spíše nežli na svou příslušnost soustřeďuje na svou jedinečnost, výjimečnost a odlišnost od těchto celků. Právě v tom spočívá ona zásadní inovace, s níž přichází postmoderní společnost: individualismus (nově se orientující na jedinečnost) se stává všeobecně sdílenou hodnotou.

Zvalorizovaný individualismus je však na překážku jakékoliv masové mobilizaci a výzvy k politické aktivitě a riskování u něj zůstávají bez odezvy. Místo morálky cti, která byla zdrojem soubojů a neustálé krvavé bojeschopnosti, nastoupila morálka vlastního užitku a opatrnosti. Riskování života přestává být hodnotou a boj se již nepovažuje za nic slavného, a to nikoliv proto, že bychom byli méně agresivní než naši předkové, nýbrž kvůli tomu, že se naši ústřední hodnotou stává jedinec a jeho štěstí. Násilí postrádá jakýkoliv společenský význam a není už prostředkem sebepotvrzení či uznání, a myšlenka vlastní oběti se tak v postmoderní společnosti stává společensky znemožněná.

5.1.2.1.2 Primární skupiny a formální vztahy

V předmluvě knihy *Rozvod* prohlašuje Paul Burget spolu s Donaldem Comtem a Balzákem, že „*společenskou jednotkou je rodina nikoliv jednotlivec*“ a rodinné povinnosti tak mají přednost před subjektivními právy [Lipovetsky 1999:47]. Dnes to však již není pravda. Industrializace umožnila rozšíření měšťanské nukleární rodiny, která byla jako první založená spíše na individuálních citech, nežli práci [Beck 2006:130]. Ekonomická funkce rodiny všeobecně mizí, žena se ekonomicky emancipuje a z manželství se stává dobrovolný vztah mezi dvěma navzájem si rovnými jedinci.

Stěžejní vliv na rozpad tradiční instituce rodiny mělo především uzákonění rozvodu, ke kterému došlo v západní Evropě během 19. století (Francie) a mohutněji během století 20. (Velká Británie, Itálie, atd.). Až do druhé světové

zařazení neuvědomuje a tento jev tak má pramalý vliv na jeho sebepojetí a sebezařazení. Individuální jednání se již nadále vědomě neorientuje a neztotožňuje s identitou, normami či hodnotami jakéhokoliv celku.

války, kdy dochází k radikálnímu nárůstu rozvodovosti⁹⁴, jsou nicméně rozvedené ženy ze společnosti vypovídány a rozvody zůstávají výjimečným krokem. Posledních několik desetiletí však počet rozvodů rapidně přibývá⁹⁵, přičemž rozvedení jedinci nezůstávají mnohdy sami, ale vstupují do nových manželských svazků⁹⁶ či partnerských vztahů. Stávají se tak součástí několika paralelních rodinných relací, přičemž povinnosti z nich plynoucí slábnou.

Podíl sňatků celkově klesá⁹⁷ a tuto instituci postupně vytěsňuje nová forma vztahu, kterou nazýváme partnerstvím. Manželství se stejně jako partnerství stává přesevším zdrojem emocionální podpory. V okamžiku, kdy se totiž oba subjekty partnerského svazku stávají ekonomicky, společensky a politicky autonomními, redukuje se smysl jakéhokoliv partnerského vztahu (i manželství) na naplňování subjektivních očekávání, přání, potřeb a plánů. Ve zkratce: v dosažení individuálního štěstí. Z univerzálně dané povinnosti (manželství) se tak v plně individualizovaných společnostech stává instituce podléhající přání obou angažovaných jedinců (partnerství); dochází k definitivnímu přenesení těžiště z původního „*co jedinec může udělat pro rodinu*“, na „*co rodina může udělat pro jedince*“ [Beck 2006:72]. Soudobý jedinec zde již proto nadále není pro partnera, nýbrž je s partnerem, aby tu byl někdo pro něj, a rodina stejně jako partnerský vztah se tak proměňuje v nástroj osobní realizace.

Soudobé potřeby jsou vlivem konzumentarismu velice kolísavé a orientované na změnu.⁹⁸ Jakmile pak existence jakéhokoliv vztahu (mluvme nyní v širším významu a zahrňme tak do této kategorie i přátelství - podléhající stejným změnám) závisí pouze na saturaci takto nestálých potřeb, dochází nutně k časté výměně partnerů. „*Proč říkají, že se rozcházejí? Ne proto, že by měl jejich*

⁹⁴ Obě světové války změnilы úlohu ženy ve společnosti. V zemích jako Německo a Velká Británie ženy během mobilizace nahradily mužskou pracovní sílu v továrnách a od této doby zůstaly pracovat za mzdu. Ženy jsou od této doby převážně finančně soběstačné a mohou si dovolit žít vně manželského svazku, přičemž rozvod pro ně není nadále existenciální záležitostí.

⁹⁵ Podíl rozvodů (vůči všem uzavřeným manželstvím) byl v Itálii roku 1975 3 %, roku 1985 4 % a roku 1995 8 %. Ve Francii je tento podíl již mnohem výraznější a roste progresivněji: roku 1965 činil 10 %, roku 1975 16 %, roku 1985 30 % a roku 1995 38 %. Ve Velké Británii je rozmach rozvodovosti nejintenzivnější. Roku 1965 se rovnal 11 %, roku 1975 32 %, roku 1985 44 % a roku 1995 45 % [Eurostat]. Ve Velké Británii se tak na každá dvě uzavřená manželství jedno rozvede.

⁹⁶ Zatímco v roce 1970 tvořila 98 % sňatků prvá manželství, v roce 2002 byli svatebčané před oltářem poprvé pouze v 53 % případů u mužů a 57 % případů u žen [Eurostat – data za EU 25].

⁹⁷ V roce 1960 uzavřelo manželství 8 ‰ Evropanů, zatímco roku 1980 pouze 6,7 ‰, a roku 2000 jen 5,1 ‰ [Eurostat – data za EU 25]. Čím dál více lidí si zároveň myslí, že „manželství je zastaralá instituce“. S tímto výrokem souhlasilo roku 1981 29,2 % Francouzů, zatímco roku 1999 jich bylo již 34,3 %. Stejný trend lze pozorovat ve Velké Británii (1981 – 14,1 %, 1999 – 23,9 %). Opačný vývoj ale zatím zaznamenává Itálie (1981 – 21,4 %, 1999 – 15,6 %) [WVS].

⁹⁸ Reklamní slogan: Gillete (E:2007): „*Chceš zkusit něco nového?*“

partner krizi, ani kvůli tomu, že se méně milují ...nýbrž proto že nelze tolerovat život beze změn, bez dalších příběhů lásky, bez nových zkušeností...“ [Verdú 2005:77].⁹⁹ Konstituce jakéhokoliv dlouhodobého vztahu je proto čím dál složitější stejně jako i dosažení citové intimity v jakémkoliv relaci.¹⁰⁰ Přestože citové naplnění prostřednictvím dlouhodobých relací (přátelství, manželství, kolegalita, atd.) lze vnímat jako všeobecně sdílený cíl¹⁰¹, vzniká jen málo vztahů, jež tohoto záměru dosáhnou. Příčinu lze hledat v protikladných tendencích uvedených v život sexuální liberalizací, feminismem, pornografií a habitualizací formálních vztahů. Tyto jevy společně člověka nejenom osvobozují od pout celků, vedou ho i ke snaze vybudovat citům bariéry. Celkově shrnuto: jedinec často mění své životní partnery a přátele, přičemž v počátečních fázích jakéhokoliv vztahu nedává v pléno své reálné „Já“, nýbrž pouze sebou vykonstruovanou iluzi. Nestálost a dynamika, jimiž se dnes vyznačují osobní relace, tak umožňují existenci jen malého množství sociálních vztahů, v nichž by byl člověk plně sám sebou a dosáhl touženého citové naplnění. Takové relace jedinec sice bezesporu prožívá (dlouhodobější partneři a přátelé), nicméně zůstávají v minoritě, a to co do počtu, tak i co do podílu všech jedincových každodenních interakcí.

Dochází-li doopravdy k rostoucímu iluzionismu formálních vztahů, které co do podílů navíc převládají nad nestálými a proměnlivými partnerskými, přátelskými a pracovními vztahy, je možné soudobou společnost vnímat (po většinu její každodennosti) jako citově plošší a city často předstírající (pro vytvoření dobrého dojmu). Dnešní jedinci žijí převážně ve formálních vztazích, a jsou proto silně orientováni a zaujati svými iluzionistickým úspěchem v interakcích.¹⁰² Baží po obdivu¹⁰³ a pozornosti a jde jim více o zdání než-li o skutečnost [Tyl 2005].¹⁰⁴ „Více stojí o to, aby byli považováni za správné, než mít blízké přátele“ [Tyl 2005].

⁹⁹ Reklamní slogan: Nescafe (CZ:2007): „Jedna extra bohatá pěna, jeden svůdný zážitek“

¹⁰⁰ Manželé předindustriálních společností téměř vždy společně sdíleli široký repertoár zážitků, hodnot a postojů. Opačná je realita v současnosti, kdy do manželství přichází oba partneři s odlišnou životní zkušeností. Každý jedinec je nositelem natolik specifické *biografie*, že se stává vztahově kompatibilní jen s velice úzkou skupinou jedinců.

¹⁰¹ S výrokem „Manželství anebo dlouhodobí stabilní vztah je nezbytný proto, aby byl člověk šťastný“ roku 1999 souhlasilo 65,1 % Francouzů, 61,9 % Italů a 36,2 % Britů [WVS].

¹⁰² Reklamní slogany: Ballantines (CZ:2007): „Udělejte dojem“; Pantene (CZ:2007): „Zazáříte“

¹⁰³ Na otázku „Cítí/a jste se někdy hrdý/á poté, co vám někdo složil kompliment?“ odpovědělo roku 1981 25 % Francouzů pozitivně, zatímco oku 1990 to bylo již 34,5 % respondentů. Nárůst stejným směrem lze pozorovat i v Itálii (1981 – 33,8 %, 1990 – 38,7 %) a Velké Británii (1981 – 48,3 %, 1990 – 54,5 %) [WVS].

¹⁰⁴ V otázce „Je lhaní ve svém vlastním zájmu ospravedlnitelné?“ skórovali (na škále 1 – nikdy, 9 – vždy) obyvatelé Francie roku 1981 s průměrem 3,31, zatímco roku 1999 3,71. Stejný trend lze spatřit taktéž v Itálii (1981 – 1,95, 1999 – 2,41) a Velké Británii (1981 – 2,74, 1999 – 3,01) [WVS].

Tato nová hodnotová orientace, kontrastující s holistickým uspořádáním, vede i k nové podmínce umožňující vznik jakéhokoliv partnerství: ostatní se musí zamilovat do aktérem vytvořeného sebeobrazu (jak jej předkládá).¹⁰⁵ Signifikantní vliv na rozvoj tohoto jevu má už samo dětství, jehož podoba se mění v důsledku snižující se porodnost objevující se v 50. a na počátku 60. let.

Percepce potomstva (a jeho plození) rozdělilo společnost na dva hodnotově polarizované tábory. První skupinu charakterizuje vzrůstající počet bezdětných žen (jejich podíl například u německé generace narozené po roce 1960 tvoří téměř čtvrtinu [Beck 2006:120]). V 80. letech 20. století se proto objevuje akronym *Dinky* (*double income, no kids yet* – dvojitý příjem, žádné děti), který se snaží postihnout tento nový jev reprezentovaný životním stylem bezdětných bohatých párů žijících ve velkých městech. Pojďme si nyní prostřednictvím citátů z jednoho kvalitativního výzkumu¹⁰⁶ přiblížit fenomén *Dinky* a motivy jeho aktérů: „*Myslím si, že dítě je malým ničitelem lásky mezi partnery*“, „*Užíváme si cestování, fotografování, čtení, cvičení a všechno to výborné jídlo ve městě, takže mít dítě prostě není našim plánem*“, „*život je krátký, rádi bychom využili naše peníze a čas na to abychom si užili sebe, což by bylo očividně nemožné, kdybychom měli dítě*“¹⁰⁷; „*Přestože medicína došla velikého pokroku, vím, že ženy stále během porodu umírají. Kromě toho těhotenství ničí ženskou postavu*“, „*Ve skutečnosti bych dítě mít chtěla, ale konkurence v naší firmě je tak silná, že kdybych odešla na mateřskou, někdo by určitě mou pozici zabral*“, „*Nevěřím v romantickou lásku a sliby. Jestliže se rozvedu, bude tím pak potomek strádat. Nemáme právo nechávat děti trpět za naše chyby.*“ Jak je z citátů patrné, příčiny bezdětnosti jsou různorodé a společné mají jen jedno: respondenti se plně orientují na sebe, své cíle a zájmy a jsou tak maximálně možné individualizovaní.

Polární skupinu tvoří jedinci, jejichž touha po dětech nadále přetrvává, a to i přes klesající porodnost. To například dokazuje i zájem o právo umožňující mít dítě i mimo manželský svazek¹⁰⁸, tolik charakteristické pro individualistické

¹⁰⁵ Vnímá-li se jedinec jako výborný řečník, kuchař, odborník nebo třeba mileneček musí tuto jeho představu sdílet i partner/ka. V okamžiku kdy tomu tak není, nedojde k navázání vztahu; v případě, že jde již o existující relaci, vede tento akt k problémům a konfliktům.

¹⁰⁶ <http://fld.hsu.edu.cn/UploadFiles/2004927173331795.doc>

¹⁰⁷ Reklamní slogan: Eurotel (CZ:2006): „*Bez závazků je život fajn*“

¹⁰⁸ Ve Španělsku mají svobodné ženy přístup k oplodnění s lékařskou asistencí a v Nizozemí mají panny či lesbičky právo na techniky umělého oplodnění [Lipovetsky 1999:181]. Současně roste i počet dětí narozených svobodným matkám. V roce 1960 tyto děti tvoří 5,2 % ze všech narozených, v roce 1980 8,8 % a v roce 2002 27 % [Eurostat – data za EU 25].

společnosti. Zmenšující se počet narozených dětí v kombinaci s konstantním zájmem o ně způsobuje, že se z potomka v této skupině stává doslova „zázrak“, na který je „*naloženo koncentrované břemeno nesplněných vlastních přání a očekávání ze strany prarodičů i rodičů. Dítě tuto podmínku přijetí bystře vyhmátne a předvádí požadované výkony, za které je přijímáno či obdivováno*“ [Tyl 2005]. Pozornost a veškeré aktivity rodičů směřují již od narození k jejich jedinečnému potomkovi, na kterého navíc již od dětství aplikují hodnoty a normy výkonnostní společnosti. Dítě je proto přijímáno nikoliv za to jaké je (samo o sobě), ale pro své úspěchy. Rodiče tím před svého potomka staví určitý ideál a oceňují ho pozorností a láskou, když se k němu přiblíží.¹⁰⁹ Pokračuje-li v této tendenci vztah primární skupiny k dítěti až do dospělosti, bude se zralý jedinec snažit "získávat" lásku a pozornost prostřednictvím zpodobňování ideálů. Dnes lze proto spíše než-li o lásce k sobě, hovořit o lásce k ideálu sebe.

Celkově shrnuto rodina přestává, stejně jako i třída a národ, plnit funkci referenčního rámce a stává se z ní především místo, v němž se jedinec citově realizuje. Rodina a přátelé zůstávají zároveň posledními ostrůvky osobních relací v širém moři formálních vztahů. Fungování formálních vztahů, v nichž jedinec tráví většinu svého času, stojí na nezbytnosti vytvářet dojem (iluzi). Habitualizace tohoto jevu se promítá i do osobního života, na který lidé aplikují obdobný vzorec jednání. V životě jedince tak zůstává pouze malý počet dlouhodobých a stabilních vztahů, které naplňují jeho potřebu citové realizace a v nichž je jedinec celou svou osobou. Příčinou bezdětnosti je především individualismus, který si osvojuje i malé množství narozených dětí prostřednictvím výchovy výrazně se orientující právě na ně a jejich jedinečnost. Vytváření dojmu (zpodobňování ideálů) souvisí s hodnotou výkonnosti, k níž je jedinec taktéž vychováván již od dětství.

5.1.2.2 Psychologizace sociální reality a imperativ sebevyjádření

Počínaje 60. lety 20. století došlo mimojiné ke třem jevům: (1) k odklonu od veřejných problémů a zaměření se na osobní otázky, (2) ke konstituci člověka jako jediného svědka vlastního života a (3) k demokratizaci psychoanalýzy. Kombinace těchto tří jevů pak vede k všeobecnému rozšíření posedlosti vlastní osobností.

¹⁰⁹ Např.: „*Náš Honzíček už umí psát a hrát na klavír. Ukaž Honzíku babičce, jak hraješ na klavír. Ty jsi šikovnej. Jsi maminky zlatíčko.*“

„Revoluce potřeb a její hédonická etika nenápadně rozdrobily společnost na jedince a postupně zbavily společenské cíle jejich zásadního významu, čímž umožnily, aby se na vše společenské naroubovala psychoanalýza, a stala se tak novým masovým étosem“ [Lasch 1979: 74]. Objevuje se kult spontánnosti a psychoanalytická kultura, jež člověka vybízí, aby byl „víc sám sebou“, aby „cítil“¹¹⁰, „rozebíral se“ a „osvobodil se od svých rolí“ a „komplexů“.¹¹¹ Postmoderní kultura je tak plná pocitů, jež ztrácí svou intimní hodnotu a váhu a často se tím objevují i ve formálních vztazích.

Jedinec převážnou část svého života tráví o samotě¹¹², což mu zprostředkovává mnoho času na přemýšlení o sobě (své osobnosti, svých prožitcích, vztazích, atd.). Nezbytnost vytvářet dojem zároveň člověka vede i k permanentnímu porovnávání a vyhodnocování dosažených výsledků svého jednání se zamýšlenými cíly. Každodenní realitou se tak stává nekončící individuální sebepoznávání. Jedinec prožívající svůj život o samotě musí svou realitu zároveň i s ostatními neustále komunikovat, neboť pouze tak ji s nimi může prožívat a sdílet. Individuální sebepoznávání proto nezůstává jen vnitřní záležitostí a proměňuje se ve veřejné intimní odhalování Já.¹¹³ O popsané skutečnosti svědčí vzrůstající množství autobiografií, internetových stránek a především blogů¹¹⁴. Potřeba prožívat s ostatními svou realitu – sebe vede v důsledku k nadhodnocení této činnosti na úkor samotného obsahu sdělení a objevuje se tak velice absurdní jev: sebevyjádření bez účelu a publika, jehož hlavním příjemcem je pouze sám mluvčí. Důkazem je stále se rozšiřující nabídka různých aktivit, pomocí nichž může jedinec permanentně vyjadřovat své nálady, pocity a osobitost, zkoumat se a získávat zájem a pozornost ostatních (např. prostřednictvím malby, psaní deníku, hry na klavír, zpěvu, atd.).¹¹⁵

¹¹⁰ Reklamní slogany: Renault (CZ:2007): „*Poslouchejte své emoce*“; Maybelline (E:2007): „*ucítíš to...*“; Samsung (E:2007): „*Posiluj své emoce se Samsungem*“

¹¹¹ I samotné partnerské vztahy stojí na neustálém odhalování vlastní „duše“ a když už není co odhalovat, objevuje se nuda, která často vede k ukončení vztahu [Sennett 2002:10].

¹¹² Prožívá sice ve své každodennosti více interakcí než jakýkoliv jeho předek. Ale jde o anonymní setkání a formální vztahy, které ho sociálně příliš nebohacují, a nechávají ho tak v jeho vnitřní samotě.

¹¹³ Reklamní slogan: Nivea (CZ:2007): „*Podělte se o své vnímání krásy a vyhrajte*“

¹¹⁴ Blog je jednoduchá osobní webová stránka. Zobrazují se na ní deníkové záznamy v obráceném časovém sledu, počínaje nejnovějšími. Blogy umožňují maximální demokratizaci publikování. Existují jich desítky miliony a zabývají se všemožnými tématy počínaje fotbalem, sexem, zvířaty a konče vařením a náboženstvím. Pouze několik desítek tisíc z nich je však známých a navštěvovaných. Všichni tak dnes píší, ale nikdo nečte: čtenář je vzácnější než autor.

¹¹⁵ Reklamní slogan: Pimkie – značka oblečení (CZ:2007): „*Bud' kreativní, bud' svá*“

Trendem posledních desetiletí se proto stává všeobecná psychologizace, jejíž každodenní projev lze spatřit v komunikování všech možných témat prostřednictvím první osoby. V majoritě projevů mluvčí zdůrazňuje své „Já“, vysvětluje své důvody, postoje, zkušenosti či objasňuje své pocity a nálady.¹¹⁶ V případě, že tak dnes člověk nečiní, je považován za odtazitého a chladného. Od 80. let 20. století se nep psychologizuje jen osobní konverzace, nýbrž i zboží [Morace 1993:145] a veškerá lidská činnost. Jsme svědky psychologizace sociální, ale i politická a veřejného života obecně a k subjektivizaci všech dříve neosobních nebo objektivních činností [Lipovetsky 2003:19]. Dochází tak k diktátu intimity, který vede k vnímání společenských vztahů jako reálných, uvěřitelných a autentických pouze v případě, jestliže se v nich projevuje duševno angažované osoby [Sennett 2002:159]. Dnešní nová sociabilita stojí především na sdílení pocitů.

V roce 1976 R. H. Turner realizoval výzkum, v němž měli respondenti během krátkého časového okamžiku dvacetkrát odpovědět na otázku „Kdo jsem já?“. Během analýzy získaných dat Turner rozlišil dva typy Já: „*institucionální*“ a „*impulzivní*“. Kvantifikací odpovědí došel k závěru, že vlastní vnitřní svět a jeho emocionální vyjádření je pro respondenty důležitější než jejich sociální příslušnost a shoda s normativními standardy společnosti [Kon 1988:125]. Individuální posedlost vlastní osobností a celkově sebepoznáním je patrná i z rostoucí konzumace jógy, psychoterapie¹¹⁷, kurzů psychologie, výrazového tance, zenu, *talk-show* či různých populistických testů osobnosti, které jsou dnes součástí většiny tištěných magazínů.

5.1.2.3 Charakteristická podoba soudobého individualismu

V důsledku transformace západoevropské společnosti, jejíž počátky lze nalézt v 60. letech 20. století, se objevuje specifický jedinec, jehož sociální podoba nemá v historii obdoby. Individuum, které již svůj život nadále neorientuje na žádný větší celek, nýbrž jen na své potřeby a zájmy, lze ve stručnosti definovat

¹¹⁶ Reklamní slogany: Lavazza coffe (CZ:2007): „*Espress yourself. Espress your taste*“; Vodafone (E:2007): „*Tyhle vánoce vyprávěj všechno a všem*“

¹¹⁷ „*Od 60. letech psychoanalýza získala respekt té nejlepší psychoanalytické metody vhodné i pro zdravé lidi, kteří si mohou dovolit konzultovat své introspektivní zvyklosti. Kdo se domohl společenského úspěchu, a přesto se necítil dost šťastný, považoval psychoanalýzu za hodnu zabývat se jeho vzácnou osobou*“ [Tyl 2005].

následujícími devíti výroky. Jejich zastoupení není dozajista přítomné v plném rozsahu u každého jedince a stejně tak i razance a intenzita, se kterou jsou definice formulované, není u většiny populace tak silná. I přes tato omezení však následující výroky výstižně popisují současnou podobu individualismu. Soudobý jedinec zažívá:

1. velikášské pocity vlastní důležitosti a jedinečnosti,¹¹⁸
2. fantazírování o neomezeném spěchu, síle, kráse a ideální lásce,¹¹⁹
3. pocit privilegovanosti a jedinečnosti,¹²⁰
4. vyžaduje stálou pozornost a obdiv,
5. pocit oprávněnosti jeho/její úcty, automatické právo na ochotu ostatních, na jejich přízeň,
6. chová se vůči ostatním vykořisťovatelsky a snaží se mít oproti všem navrch,¹²¹
7. chybí mu/jí schopnost empatie: neumí rozpoznat a ztotožnit se s pocity druhých (pochopit, úzkost či neštěstí druhých),
8. vůči ostatním je závistivý/á a má pocit, že ostatní závidí jemu/jí,
9. často se chová či vytváří "pózu" povýšenosti a arogance.¹²²

Co mají výše zmíněné výroky společného? Jsou to symptomy poruchy osobnosti definované americkou psychiatrickou asociací jako narcismus [DSM-IV 2003:717]. Jednotlivé výroky jsou vyostřené právě proto, že slouží k diagnóze patologické podoby tohoto jevu, nicméně jejich volnější aplikace nám zprostředkovává zjištění, že právě narcismus je onou soudobou podobou individualismu. Vznikl zkřížením hédonického, ilusionistického a soutěživého individualismu posedlého jedinečností s trendem demokratizace psychoanalýzy.

¹¹⁸ Reklamní slogany: T-mobile (CZ:2007): „Ty měníš svůj svět“; Junta Andalusia (E:2007): „Jak bude vypadat Andalusie zítra, rozhoduješ dnes ty“, „...každý den mám možnost dělat to, o čem ostatní dřív jen snili...“; Cofidis (E:2007): „Věříme ti“; Caja rural (E:2007): „Jsme tu kvůli tobě“; Iberia (E:2007): „Je to celé o tobě“

¹¹⁹ Reklamní slogany: Vodafone (CZ:2006): „Dožehťte svůj sen“; Jobs agent (CZ:2007): „Dokážete cokoli“; Euromillon (E:2007): „Začni snít“; Disney (E:2007): „všechny tvé sny se stanou realitou“, „Udělej ze svých snů skutečnost“; Corte Ingles (E:2007): „Udělat z vašich snů skutečnost stojí tak málo“; Volkswagen (E:2007): „Řid' své sny“; Calvin Klein – Euphoria (E:2007): „Žij ten sen“; Unicaja (E:2008): „Na každý sen vám dáme půjčku“

¹²⁰ Reklamní slogan: Fiat Linea (E:2007): „Jsi nejlepší...“; Gillet (E:2007): „To nejlepší pro muže“

¹²¹ Reklamní slogan: Škoda a.s. (CZ:2006): „Braňte svůj vlastní prostor“

¹²² Reklamní slogan: Magnum (CZ:2007): „Jsem vítěz“

Není ani náhodou, že definice narcismu jako psychické poruchy osobnosti vzniká právě v tomto období. „Klasické“ neurózy 19. století jsou už v dnešní době v menšině a většina psychologických poruch posledních padesáti let je většinou narcistického typu [Lasch 1979: 88–89]. Neurotické příznaky, které odpovídaly autoritářskému a puritánskému uspořádání, ustoupily s rozvojem liberální společnosti narcistickým poruchám – neurčitým a nepravidelným. Neurotickou křečovitost tak nahradila narcistická kolísavost.

5.1.2.3.1 Narcismus jako psychologická porucha osobnosti

Pro lepší pochopení narcismu jako společenského jevu je užitečné se podívat i na jeho patologickou podobu. Pro klienty trpící touto poruchou osobnosti bývá příznačný především pocit povinnosti být zcela mimořádným člověkem a narcisté se tak ve svém životě zaměřují na vytváření co nejlepšího obrazu sebe. „*Nejdůležitější povinností, nikoliv primárně radostí, těchto pacientů je být báječným*“ [Mikota 1992, citováno podle: Tyl 2005]. V praktickém životě takoví jedinci usilují v první řadě o úspěch a v případě, že je nikdo neoceňuje, tvrdě pracují na budoucím uznání (nebo si zoufají). Neustále hovoří o sobě, o své práci, svých výkonech a výsledcích a často se trápí tím, že nejsou dost dokonalí.

Narcisté také předpokládají, že lidé kolem nich mají stejný zájem na perfektnosti jejich obrazu, jako mají oni sami. Jestliže jim jejich „blízcí“ nepochlebují a nevěnují jim pozornost, kterou očekávají, opustí je a najdou si jiné. Obvykle si tak činí nároky na zvláštní přízeň bez zpětné odpovědnosti vycházející z jejich velikášského pocitu vlastní důležitosti a jedinečnosti. Narcisté usilují o dokonalost, z čehož plyne i jejich chronická frustrace a nenaplněnost (neboť dokonalosti je nemožné dosáhnout).

Klienti léčící se s narcistickou poruchou osobnosti se také rádi a často předvádí.¹²³ Charakteristická je i absence empatie – schopnost odhadnout a vžít se do pocitů ostatních. V mnoha případech se objevuje i depresivní nálada vycházející z pocitu neschopnosti dosáhnout vlastní představ týkajících se slávy a dokonalosti. Přemrštěné ambice vedou k vlastnímu očerňování a pohrdání sama sebou. Hédonická společnost tak plodí toleranci a shovívavost jen na povrchu, ve

¹²³ Reklamní slogan: Nike (CZ:2007): „Ukaž se!“

skutečnosti však úzkost, nejistota a frustrace bují jako nikdy předtím. „*Narcismus se žíví spíše nenávisí svého Já než jeho obdivováním*“ [Lasch 1979: 72].

5.1.3 Narcismus masovým individualismem

Narcismus jako důsledek strukturálních proměn sociálních institucí vede ke zcela nové podobě sociální integrace jedince a s tím související změně jeho hodnot. Mění se i celková role těla, jež se stává předmětem nejhlubší identity. Postava se tím dostává do centra pozornosti a začíná být nahlížena, stejně jako osobnost, v perspektivě práce a výkonu. Narcismus sebou zároveň přináší i mnoho negativních souvislostí, které jsou historicky zcela nové. Všechny zmíněné souvislosti, o nichž bude pojednávat právě následující kapitola, jsou navíc těsně spjaty s konzumní společností, jejíž produkce je plně standardizovaná. Nabízí se proto plno otázek: Není soudobá představa individuální jedinečnosti pouhou fikcí podporovanou trhem? Jak může být společnost individualizovaná, aniž by došlo k *anomii*? Do jaké míry reprezentuje narcismus soudobí individualismus?

5.1.3.1 Sociální integrace

Sociální identity většiny jedinců závisely různou mírou až do konce moderního období na větších celcích a byly tak *de facto* objektivně dané. Do svých sociálních skupin se člověk rodil a ve většině případů v těch samých i umíral. Dnes se lidé do svých identit už více nerodí, což například velice výstižně shrnul J. P. Sartre: nestačí se jako buržoa narodit, člověk musí jako buržoa žít. Svou sociální identitu si soudobý jedinec musí zpravidla hledat, definovat a žít sám.¹²⁴ „*Dané mínění je nahrazeno reflektivním míněním*“ [Beck 2006:XI]. Identita se stává (spíše než připsaným jevem) rozhodnutím, v důsledku čehož se jedinci stávají herci, budovateli a jevištními manažery svých vlastních životopisů a identit [Beck 2006:23]. „*Co si obláci, co jíst...všechny tyto volby jsou rozhodnutí týkající se nejen toho jak jednat, ale i kým být*“ [Giddens 1991:81]. Potřeba „*být někým*“ je

¹²⁴ Reklamní slogany: Lee Wrangler (CZ:2006): „*Lee tě udělá přesně tím, kým chceš být*“; Maxfactor (E:2008): „*Bud' sama sebou*“

charakteristickým znakem dnešního jedince vlečeného principem výkonu a pocitu nekonečné volby.¹²⁵

Z dosavadního výkladu by se mohlo zdát, že jedinec orientující se pouze na sebe žije nevázaně na ostatních, a hrozí tak stav, který Durkheim nazval *anomií*. Přesto tomu tak není a jedinec je ve společnosti vklíněn stejně pevně jako kdy předtím – nicméně mnohem složitěji a prostřednictvím vícero skupin. Jak si všiml již Simmel, s růstem komplexity společnosti výrazně narůstá i počet skupin, v nichž se může člověk uplatnit. Tento „vývoj vytváří nepřebornou mnohost nových a méně utlačivých skupin, z nichž si každý může podle vlastní vůle sám poskládat mozaiku svých členství a skrze ně si budovat relativně pevnou sociálně ukotvenou a přitom na každé z dílčích skupin v zásadě nezávislou osobnost“ [Keller 2004: 339]. Současná podoba individualismu nespočívá ve svrchované asociální nezávislosti, nýbrž v napojování se na kolektivy se specializovanými a miniaturními zájmy. Jak jsme si ale již ukázali, sociální skupiny ztrácí funkci absolutních referenčních rámců a člověk již není bezvýhradným členem žádné z nich. Neexistují již celky činící si na jedince absolutní právo a sužuje se tím vědomí příslušnosti k jakékoliv skupině, přičemž spíše zesiluje pocit výlučnosti a odlišnosti (úsilí odlišit se, být jedinečný se dnes stává plně konformním jednáním).¹²⁶ Existují již pouze jedinci se svými zájmy, cíli a životními etapami, které se občas navzájem protnou, a vytvoří tak dočasné a účelové seskupení. Sociální skupiny lze dnes proto vnímat jako určitá krátkodobá spojení jedinců, která změnou individuálních preferencí střídá průběžně osazenstvo. Moderní společnost tak již jedince neintegruje jako celé osoby, ale jen prostřednictvím částečného a navíc pouze dočasného zapojení [Beck 2006:23]. I k samotnému vyhledávání a sdružování jedinců dnes dochází za jiným účelem než dřív. Spojujícím mechanismem již není společné postavení na trhu práce (třídy) či po generace dané vztahy (stavy), ale společné životní etapy, krátkodobý zájem či sdílené pocity. Popsané skutečnosti zároveň vedou i k jednomu velice významnému důsledku, který bychom neměli opomenout: individuální život

¹²⁵ Klasická a plně rozšířená otázka, doprovázející jedince již od dětství: „a kým by si chtěl/a být, až budeš velký/á?“

¹²⁶ Tento jev opět silně ovlivňuje sebepercepci jedince, jež se nadále nemůže shodovat se skupinovým hodnocením všech celků, jichž je členem [Kon 1988:197]. Právě tato skutečnost vysvětluje klíčový rys narcismu – disproporcí mezi vnímáním aktéra skupinou a jeho vlastním sebepojetím.

přestává být kontinuem a teprve až jeho zpětná subjektivní interpretace mu dává ucelený význam.

5.1.3.2 Hodnoty

Kromě mnohokrát zmíněných hodnot nezávislosti, jedinečnosti a hédonismu jsou pro masový narcismus charakteristické ještě dvě další neméně významné hodnoty: *štěstí*, které svým způsobem předchází tři hodnoty zastřešuje, a *líbivost*.

V kontrastu s povinností, tolik charakteristickou pro holistické společnosti, se v individualistických systémech objevuje hodnota štěstí.¹²⁷ Kombinace Freudovi teorie a myšlení liberálních ekonomů umožnila v 19. století odčernění a následné stupňování žádostivosti v protikladu s jejím původním potlačováním. *„Po staletích asketického omezování přestává být rozkoš chápána jako znamení lidské ubohosti a zbavuje se křesťanského stigmatu prokletí“* [Lipovetsky 1999:29]. Egoistické vášně a soukromé neřesti se stávají nástroji všeobecné prosperity [Lipovetsky 1999:29] a tržní společnost tak umožňuje expanzi představy štěstí jako celospolečenské hodnoty číslo jedna. Idea štěstí je však spotřebě poplatná až příliš a její dynamika určovaná módou proto způsobuje, že pocit blaženosti netrvá nikdy příliš dlouho.

Objevuje se i zájem o blaho ostatních (charitativní a humanitární aktivity), ale zdaleka nezaujímá takový prostor, jaký je vyhrazen uctívání ega [Lipovetsky 1999:61] a samotné motivy dobrovolnictví tak napovídají spíše o egoistických zájmech nežli o snaze pomoci. *„Ve Francii každý druhý dobrovolník pracuje ve sportovním sektoru, právě tam, kde osobní uspokojení a potěšení převažují nad dimenzí altruismu. Každý třetí dobrovolník ve svém angažmá vidí prostředek využití volného času, 60 % zde spatřuje příležitost k setkání s lidmi“* [Lipovetsky 1999:162].

Snaha zalíbit se, okouzlit a vzbudit obdiv (jako druhá neméně důležitá hodnota) se projevuje snahou získat pozornost, a to ve dvou dimenzích: *fyzické*, které bude věnována celá jedna subkapitola, a *osobnostní*. Potřeba být osobnostně dominantní dozajista úzce souvisí s všudypřítomným principem soutěživosti a v mezilidských vztazích se následně projevuje stylizací, manipulací

¹²⁷ Reklamní slogan: Chevrolet (E:2008): *„Udělá tě šťastným, nebo ti vrátíme peníze“*

s lidmi a exhibicionismem¹²⁸. Objevují odborníci na komunikaci (publikující na téma, jak si zajistit dominantní postavení a pozornost), kurzy asertivity a rétoriky či různé *reality show*, v nichž každý z nás může být během jedné minuty „hvězdou“.¹²⁹ Jedinou autoritou dnes pro jedince zůstává on sám, vynucující si pozornost a respekt. Vztah k druhému se tak zásadně mění a ostatní lidé nám přestávají být autoritami a stávají se v lepším případě vzory a v horším rivaly. Podobně jako spotřebitelé konzumují všemožné předměty, konzumujeme i své vzory a duchovní vůdce. Soudobé vzory navíc jen málokdy tvoří osoby z našeho okolí a jsou jimi spíš trhem vykonstruované prefabrikáty. Všichni dnes přesto touží stát se takovýmto jedinečným vzorem pro ostatní a jestliže nejsou jejich požadavky splněny, trpí ustavičným pocitem nenaplnění a neúspěchu. „Člověk touží být jedinečný, nenávidí „stádo“ a stále hůře se smiřuje s všedností každodenního života“ [Lasch 1979: 55–56].

5.1.3.3 Negativní důsledky masového narcismu

V důsledku konzumentarismu jsme svědky neustálého zrychlování¹³⁰ a spotřebovávání okamžiku, čímž například pomalé plynutí přírody ztrácí na zajímavosti. Člověk vystavený přítomnosti bez doprovodných kulis zábavního průmyslu pociťuje deprese, „otravu“ a nudu.¹³¹ Jedinec je proto vnitřně nucen tuto „nudnou realitu“ přetvářet k obrazu svému například posloucháním hudby (při sportu, cestě, práci, atd.). V předchozích dobách byly hudbě vymezeny zvláštní chvíle a místa (koncerty, plesy, tančírny, atd.), nicméně během několika desetiletí se hudba a rytmus proměnily v permanentní prostředí a masové pobláznění

¹²⁸ Potřebu ukázat se (líbit se) nejlépe dokazují internetové stránky, na kterých si jedinec může vytvořit vlastní profil obsahující jeho fotky a minimum osobních informací. Mezi nejvyhledávanější stránky tohoto typu patří: www.ukazse.cz a www.libimseti.cz. Druhá zmíněná adresa anoncuje, že na jejích stránce má profil 750 000 uživatelů a denně se sem přihlásí 200 000 návštěvníků. Lidé mající profil často ani nehledají partnera či přítele, ale chtějí se prostě ukázat. Španělskou verzí těchto internetových stránek je www.votamicuerpo.com (ohodnoť mé tělo); anoncující: „Chtěl/a si někdy vědět, co si o tobě lidé myslí? Vidí tě jako pěknou/pěkného, nebo ošklivou/ošklivého?“ „Udělej si profil a zjistíš, jak tě ostatní uživatelé stránek ohodnotí. Kdykoliv chceš, můžeš navíc změnit fotky a vynulovat dosavadní hodnocení. Zjistíš tak, jestli máš s novými fotkami větší, nebo menší úspěch.“ Lze nalézt průkaznější důkaz pro podpoření teorie expandujícího iluzionismu?

¹²⁹ Reklamní slogan: Vodafone (E:2007): „Staň se hvězdou“;

¹³⁰ Reprezentované například stále dynamičtější módou, rostoucí četností střihů a odlišných záběrů v dnešních filmech, atd.

¹³¹ Reklamní slogany: Disney (E:2007): „Objev něco zábavného“; XBOX 360 – počítačová hra (E:2007): „Když ti nevyléčí nudu, tak nám ho vrat“

[Lipovetsky 2003:64]. A člověk je tak na hudbu napojen doslova od rána do večera.

Permanentní mediální prostředí, kterého jsme dnes a denně svědky, vede k systematické devalvaci a následné derealizaci skutečnosti, která umožňuje a zintenzivňuje narcistické pohroužení se do sebe. Jedinec odtržený od reality a od všech ostatních tak může rozehrávat snivé představy o sobě samém. Devalvace reality vede ale zároveň i k pocitům stísněnosti, vnitřní prázdnoty a nesmyslnosti života – tolik příznačných pro narcismus. Neboť jak může jedinec vnímat svůj život jako plnohodnotný, když se v něm v porovnání s filmy a světem šoubyznysu *de facto* vůbec „nic neděje“.

Kromě nudy, která je bezpochyby velice zásadním důsledkem vývoje posledních desetiletí, existují i další závažné negativní souvislosti individualismu. Jak zdůrazňují manželé Beckovi (2006) ve společnosti sice již několik století existují instituce podněcující a zastřešující individualismus, nicméně chybí veškeré mechanismy, které by před ním chránily. Jakýkoliv nezdár není už vnímaný více jako třídní zkušenost či vyšší trest, ale stává se osobním selháním. *„Čímž nemoc, závislost, nezaměstnanost a další deviace od normy, jež byly dřív vnímané jako hříčky osudu, jsou dnes vnímány v optice individuálního obviňování a odpovědnosti“* [Beck 2006:24]. *„Tvůj život – tvůj nezdár“* [Beck 2006:24]. Důsledkem této skutečnosti se objevují pocity viny, úzkosti, deprese, vnitřní konflikty a dozajista i vyšší sebevražednost.

5.1.3.4 Tělo jako nositel identity

Dosud jsme o individualizaci a narcismu mluvili pouze na úrovni společenské, potažmo kulturní. Projevy narcismu lze však pozorovat i v rovině fyzické, čímž současný individualismus jedince determinuje nejen jako bytost společenskou, nýbrž i biologickou. Příčiny změny vztahu jedince ke své tělesné schránce lze nalézt ve třech faktorech týkajících se lidské práce: v orientaci na zaměstnání, v transformaci sektorů činnosti a v rostoucí prostorové mobilitě.

Pro narcismus je podle psychologů charakteristická orientace na pracovní kariéru [Tyl 2005] a není náhodou, že stejný jev zaregistrovali i mnozí sociologičtí

teoretici (např.: manželé Beckovi) a empirické studie¹³². Zaměření se na zaměstnání lze proto shledat jako jeden z charakteristických rysů soudobé společnosti a je možné očekávat, že takto hodnotově orientovaní jedinci se budou při vidině potencionálního pracovního úspěchu ochotni přizpůsobit různým požadavkům. V předchozích kapitolách jsme si také ukázali, že většina lidí západních společností pracuje v terciárním sektoru fungujícím na principu svádění.¹³³ Firmy působící v této sféře vyhledávají své zaměstnance většinou se zaměřením na jejich vystupování a vzhled, a to ať už v rovině obecné (např.: absence řečové vady, kultivovaný a příjemný projev, přitažlivý vzhled, atd.), anebo konkrétní (např. Česká spořitelna: absence tetování, AAA auto: vysoký vzrůst, atd.). Většina z těchto požadavků se v našich společnostech stala nepsanou normou a lidé si jich jsou plně vědomi. Pracovat na svém projevu a vzhledu se tak stalo nezbytnou podmínkou dobrého uplatnění na trhu práce.¹³⁴

Třetí neméně vlivný faktor spočívá v rostoucím počtu obyvatel měst (způsobeném pokračujícím procesem urbanizace), který vede ke vzniku velkoměst nemajících (co do počtu obyvatel) v historii obdoby. Žije-li jedinec v takovém prostředí je většina jeho aktivit geograficky vzdálená místu jeho bydliště a on tak mnohdy opouští svůj domov časně ráno a vrací se zpět až pozdě večer. Domov tím ztrácí veškeré své původní funkce a stává se z něj pouze místo na přespání. V případě, kdy lidé tráví většinu dne mimo místo bydliště, nemohou svou identitu již nadále odvozovat od konkrétního teritoria, sousedství či obydlí a znaky jejich identity (ve formálních interakcích) nadále zprostředkovávají pouze věci, které mají stále při sobě. Těmi jsou tělo (například tetování, make-up, sestřih vlasů, atd.), oděv, doplňky a drobný majetek (mobil, hudební přehrávač, taška), které se

¹³² Např.: Výzkum: *Životní styl*, GFK 2003. Zaměření na práci: západní Evropa 38 %, střední a východní Evropa 44 %. Zatímco na volný čas: západní Evropa 23 %, střední a východní Evropa 18 %. I na škále důležitosti (1 – důležité, 4 – nedůležité) obsazuje práce druhou pozici (aritmetický průměr Francie roku 1999 – 1,4, Itálie – 1,4 a Velké Británie – 1,9). První místo získala instituce rodiny, kterou tak respondenti považují za nejdůležitější (FR – 1,1, IT – 1,1 a VB – 1,1). Až na třetím místě se umísťuje volný čas (FR – 1,8, IT – 1,9 a VB – 1,6). Je proto zřejmé, že až na Velkou Británii, nadhodnocují zbylé dvě země práci nad volným časem. Podobné výsledky byly naměřeny i roku 1990 [WVS].

¹³³ Reklamní slogan: Emporo Armani (E:2007) „*Můžeš odolat?*“ Festina (E:2007): „*Přitažlivost je univerzální pocit*“

¹³⁴ Potvrzuje to i Lipovetsky (2003), když dochází k závěru, že ženy, které pracují, se líčí častěji než ženy nečinné. Tytéž ženy věnují více času svému oblečení, chodí častěji ke kadeřníkovi, provozují více sportu a udržovacích aktivit a více souhlasí s využitím estetické chirurgie jako omlazovacího prostředku než ženy v domácnosti.

tak stávají znakem naší nehlubší identity.¹³⁵ Vzniká *image*, která v současné době tvoří ekvivalent dobré pověsti dob tradičních. *Image* spočívá především v iluzi¹³⁶, kterou její nositel vytváří a následně reflektuje dosažené výsledky, jež mohou mít podobu jak finanční, tak i společenskou. Je proto zřejmé že *image* není funkčním prostředkem pouze v městském prostředí, nýbrž i ve všech formálních vztazích.

Definitivně se tak vytrácí odvěké nepřátelství k tělu a líčení, přítomné ještě v moderní společnosti, a objevuje se zanícení k sebekontrolě, sebeúdržbě a optimalizaci vzhledu, na což pružně reaguje i trh expanzí kosmetického průmyslu. Ze všech stran jsme podněcováni k orientaci na sebe, k tělesným rozkoším a ke kvalitě života.¹³⁷ Koncentrace na své tělo je umožněna i díky volnému času, kterého se dnes lidem dostává v hojné míře, a ze zaměření se na svou fyzickou schránku se proto mnohdy stává i koníčkem.¹³⁸ Důkazem je rostoucí počet míst typu posiloven, tělocvičen a zkrášlovacích salónů určených pro vylepšování zevnějšku. Člověk se stává za svůj vzhled individuálně odpovědný¹³⁹ a své tělo tak pojímá jako vlastní majetek. Na fyzickou krásu se začínají aplikovat celospolečensky významné hodnoty jako sebekontrola a výkon, v důsledku čehož se vzhled nadále přestává vnímat jako předem daný a začíná se na něm systematicky pracovat. „*Narcis se více než kdy jindy vyznačuje subjektivní prací na sobě samém*“ [Lipovetsky 2003: 305]. Práci na svém zevnějšku jedinec nechápe jako nutné zlo, ale jako prostředek osobní seberealizace, jež ho naplňuje štěstím [Lipovetsky 1999:64].¹⁴⁰ Tento jev bezesporu souvisí s již zmíněnou hodnotou líbivosti, kterou čile podporuje a rozvíjí především trh. Práci na sobě proto jedinec vnímá jako určitou „*povinnost k sobě*“, kterou realizuje v „*čase pro sebe*“, díky čemuž se cítí i „*být víc sám sebou*“. Mění se tak i úloha sportu, který se již nelegitimizuje ctností (jako tomu bylo v antice), nýbrž tělesnou emocí, slastí a udržením fyzické a psychické formy. „*Stal se jedním z nejvýznamnějších symbolů individualistické narcistické kultury, která se soustředí na extázi těla*“ [Lipovetsky 1999:127].

¹³⁵ Reklamní slogany: L’Oreal (E:2007): „*Mé vlasy jsou mým znakem*“; DIM – značka oblečení (E:2007): „*Dim o tobě řekne hodně*.“

¹³⁶ *Image* lze vnímat jako určitý materiální projev soudobého iluzionismu.

¹³⁷ Reklamní slogan: Avon (CZ:2006): „*Povídejme si o oslnivém lesku Vašich rtů*“

¹³⁸ Reklamní slogan: IWhite (E:2008): „*Jaké krásné zuby?!*“ „*Baví mě se o ně starat...*“

¹³⁹ Reklamní slogan: Garnier (CZ:2007): „*Pečuj o sebe!*“

¹⁴⁰ Reklamní slogan: Nivea (CZ:2007): „*Krása je jiskření, krása je radost, krása je péče, krása je Nivea*“

S orientací na tělo a výkon současně souvisí i strach ze stárnutí¹⁴¹ a ze smrti, a i ten se proto stává charakteristickým pro narcistické společnosti [Lasch 1979:354-357]. Proces individualizace systematicky odstranil ze života všechno transcendentní (nejenom náboženství, ale i třeba rod) a člověk své smrtelnosti musí čelit bez veškeré vnější opory. Zaujetí vlastním tělem je patrné v našem každodenním počínání a projevuje se mimo jiné úzkostí ze stárání a z vrásek, posedlostí zdravím, „linií“, hygienou a rituály nadměrných lékařských prohlídek¹⁴² (pravidelnou spotřebou léků a doplňků výživy) a údržby (masáže, sauna, sport, diety) [Lasch 1979: 351–367].

Od šedesátých let nelze také popsanou tendenci zhodnocení tělesnosti vnímat jako pouhou doménu žen, neboť právě toto desetiletí lze chápat jako zlomový bod nového společenského vzestupu mužské krásy.¹⁴³ „Svět se nakonec feminizoval natolik, že se z ženského erotismu stalo všeobecné kulturní paradigma“ [Verdú 2005:62]. Objevuje se tak mnoho knih a časopisů určených pro pány (např. Men's Health, Fitness), které navazují na rozšiřující se spektrum mužských kosmetických výrobků a přináší svým čtenářům četné estetické rady. Příčinou této malé revoluce je bezesporu fakt, že mužská svůdnost se stejně jako ženská v terciárním sektoru začíná projevovat jako nástroj úspěchu a společenské mobility. „Muži znovu získávají „právo“ zajímat se o módu a tělesný zevnějšek, ženy přisuzují mužské kráse významnější roli než v minulosti“ [Lipovetsky 2003:178].

5.1.3.5 Vztah individualizace a standardizace

V předindustriálních obdobích se navzájem lišily především celé skupiny (města, stavy, třídy, rody, národy atd.), přičemž jedinci uvnitř těchto celků si byli velice podobní. Dnes se podoba tohoto jevu zcela převrací a různé skupiny jsou si stále více podobné, a to i navzdory jejich rostoucí vnitřní heterogenitě.¹⁴⁴ Příčinu

¹⁴¹ Reklamní slogan: Rimmel – krém (E:2007): „Budeš se cítit o osm let mladší během 12 dnů“

¹⁴² Ani zdraví, stejně jako tělo již není darem od boha, ale spíše otázkou úspěchu odpovědného občana, který své zdraví musí ochraňovat a dávat na něj pozor [Beck 2006:140].

¹⁴³ V roce 1994 se poprvé objevuje i pojem *metrosexualita* snažící se popsat nový, narcistický, médii sycený, rozpačitý druh maskulinity orientovaný právě na fyzično.

¹⁴⁴ Je mnohem větší rozdíl mezi pracovitým a líným politikem (jak v České republice, tak i v Itálii), nežli mezi skupinou politiků v České republice a Itálii. V předindustriálních společnostech tomu bylo však obráceně: uvědomíme-li si odlišnost mezi italským a českým šlechticem období renesance, dojdeme k závěru, že tento rozdíl je mnohem větší než mezi českým (italským) pracovitým a líným šlechticem.

lze hledat jak ve zboží a službách nabízených trhem, tak i v centrálně organizovaných systémech (právo, vzdělávání, atd.). Ty se sice prezentují jako neobyčejné produkty zprostředkující jedinečnost, nicméně právě ony jsou v majoritě případů plně standardizované a masové. Společensky relevantní důsledky tohoto jevu si uvědomíme, připomeneme-li si skutečnost, že se reklama a média, stejně jako právo a vzdělávací systém, značnou mírou podílí na vytváření ideálu plnohodnotného života či na definici individuálních cílů a identit. Posedlost vzájemnou rovností, vzdělaností, štíhlostí, hojná úroda diet a cvičebních aktivit, úprava větších nosů, snaha působit nevázaně, usměvavě a vyzývavě svědčí o normalizačním vlivu a o zesílené touze po estetické a osobnostní konformitě, která se tak čelně sráží s individualistickým ideálem. Bezesporu tak dochází k normalizaci těla a mysli a proces demokratizace individualismu tak paradoxně vede k jedincově standardizaci. Zažívaná atomizace každodenních životních zkušeností sice vede ke konstituci zcela specifických a autonomních identit, které se mezi sebou liší více než kdykoliv předtím, nicméně z pohledu z vnějšku mají tyto identity mnoho společných rysů. S vědomím této skutečnosti je navíc naprosto kompatibilní i idea narcismu vnímající ostatní jako navzájem stejné a sebe jako od nich se odlišující.

5.1.4 Narcismus – všeobecná podoba soudobého individualismu?

Pro individualismus, který se již od 19. století objevuje masově, začínají být hodnoty jedinečnosti, iluzionismu a hédonismu charakteristické teprve až od druhé poloviny 20. století. K tomuto jevu tak dochází s relativně dlouhým časovým zpožděním, neboť tyto hodnoty byly význačné už pro individualismus nearistokratických ekonomických elit. Vyjma tohoto obratu dochází ještě k druhé změně v procesu individualizace, v důsledku které se dnes z individualismu stává všeobecně sdílená hodnota. Soudobou podobu tohoto jevu lze proto vnímat jako zcela se odlišující od individualismu institucionalizovaného, tolik charakteristického pro období osvícenské a moderní.

Hédonický a iluzionistický individualismus orientovaný na jedinečnost lze navíc v západoevropských společnostech spatřit ve dvou podobách. První se orientuje na okamžitou slasti (lhostejno zda konzumní, pohlavní nebo zábavné)

a projevy této podoby individualismu lze spojovat s přítomností porna, drog, nespoutaného sexu, lačností po věcech a mediálních programech, úvěrovou explozí a zadlužením domácností (hédonismus v tomto případě vyjadřuje a posiluje individualistický kult přítomnosti). Druhá tvář individualismu naopak charakterizuje „racionální“ hospodaření s časem a tělem, všeobecný „profesionalismus“ a posedlost výtečností, kvalitou, zdravím a hygienou. Hédonismus se zde pojí s narcistní autoprodukcí skrze hygienu a sport a s promyšlenou organizací slasti [Lipovetsky 1999:65].

Jsou-li projevy individualizovaného hédonismu takto diferencované, nabízí se nám zcela zásadní otázka: lze narcismus vnímat jako všeobecný projev individualismu? Odpověď na takto položenou otázku zní: ne. Dnešní společnost, stejně jako společnosti předchozí, je velice ekonomicky diferencovaná a změny v podílu příjmu dokazují, že možná více než kdy předtím.¹⁴⁵ Poněkud matoucí je na první pohled rostoucí blahobyt většiny populace; ten však je spíše než důsledkem snižující se nerovnosti následkem *eskalátorového efektu* celé společnosti [Beck 2004:122]. Ekonomická diferenciaci je tak ve společnosti i nadále přítomná a stejně jako byla odlišná identita novověkých elit (v porovnání se zbytkem populace) má i sociální realita dnešních ekonomických špiček svou specifickou podobu. Narcismus lze proto sice vnímat jako soudobý projev všudypřítomného individualismu posedlého hédonismem a jedinečností, nicméně nelze ho doposud chápat jako celospolečenský jev. Je stejně, jako individualismus novověku, především dominantou bohatých, mobilních, vzdělaných, mladých elit žitých ve velkoměstech, zatímco starší, chudší a méně vzdělaní jedinci zůstávají připoutaní k hodnotovému systému padesátých let [Beck 2006:38].

V důsledku rozpadu stavů, cechů, sousedství, tříd, národů a rodin jako referenčních rámců nelze však tuto elitu zařadit a definovat prostřednictvím jednoho, konkrétního sociálního typu jako dříve (kupec, měšťan, atd.). Podíl *narcistické elity* proto není možné nadále určit teoreticky, ale pouze prostřednictvím empirického výzkumu čítajícího mnoho různých indikátorů. Domnívám se však, že narcistická podoba individualismu není rysem pouze

¹⁴⁵ Human Development Report (OSN): celkové bohatství horních 358 „globálních miliardářů“ se rovná souhrnu příjmů 2,3 miliardy nejchudších lidí (45 % světové populace), přičemž v roce 1991 obdrželo 85 % světové populace pouze 15 % světového příjmu [Bauman 1998:86].

horních 358 multimilionářů, nýbrž mnohem širšího spektra ekonomicko-společenských elit.

Nehledě na podíl narcistní populace tvoří dnes individualismus (a potažmo i narcismus) zcela integrální a neodmyslitelný princip, na němž funguje soudobá společnost. Nejde již více o deviaci či výstřednost, nýbrž o všeobecně sdílenou normu a hodnotu.

5.1.4.1 Demokratizace narcismu jako tendence postmoderní epochy

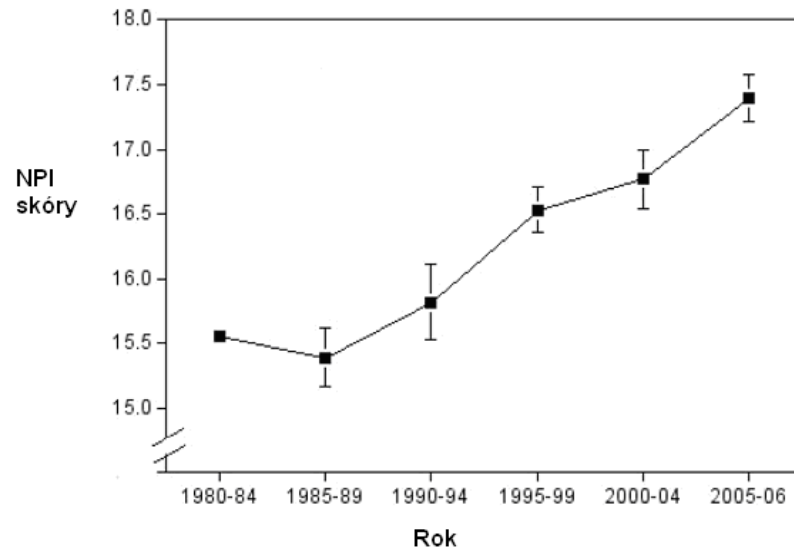
V důsledku společných kulturních kořenů Evropy a Spojených států amerických započal proces individualizace stejně jak na *Starém*, tak i na *Novém* kontinentu. Vývoj individualismu severní Ameriky však pod tíhou odlišných historických událostí nabral poněkud odlišný spád a především větší intenzitu [Bellah 2006]. Myslitelé Spojených států amerických proto vždy jako první reflektovali změnu ve vývoji popisovaného jevu (např. Parsons) a stejně tak i s předstihem poukázali na narcismus jako na možný projev tohoto procesu (Lasch:1979 versus Lipovetsky:1983). Podobně i dnešní americké studie přicházejí jako první s tvrzením, že se narcismus stává čím dál více celospolečenským projevem a nikoliv jen elitní záležitostí.

Nejpodnětnější je v tomto směru výzkum Jean M. Twenge, v němž porovnávala výsledky vysokoškolských studentů v testu měřícím narcismus („*NPI*“), a to v období mezi roky 1979 a 2006 (N=16 475). Prostřednictvím sekundární analýzy těchto dat došla Twenge k zjištění, že dnešní vysokoškolští studenti skórují v testu „*NPI*“ mnohem více než studenti (téhož věku, na shodných univerzitách, atd.) počátku let 80. (směrodatná odchylka 0,33). Jinak řečeno: jestliže průměrný student roku 1980 skóroval na 50 percentilu rozdělení, pak průměrný student roku 2006 skóroval v témže rozdělení (roku 1980) na 65 percentilu [Twenge 2007:11] (viz graf č. 1).

Je proto možné i v evropské společnosti očekávat rozšiřování elitního narcismu? Stane se narcismus masovým individualismem, stejně jako se individualismus nearistokratických novověkých ekonomických elit stal masovým jevem současnosti? Teoreticky to možné je, neboť dnešní socio-ekonomické elity jsou otevřené novým členům (oproti stavovskému systému) a nehrozí vytvoření alternativní sociální reality. Stejně tak je i přítomná tendence a především

dychtivost nápodoby této skupiny zbytkem populace. Oba dva faktory proto hrají pro, nicméně odpověď na tuto otázku přesto zjeví jen čas a změny (sociální, ekonomické, a politické), které s ním přijdou.

Graf č. 1: Rozložení NPI skóre v jednotlivých letech (vysokoškoláci, USA)

Zdroj: Twenge 2007

EMPIRICKÁ ČÁST

6 PŘEDVÝZKUM

Konkrétní cíle předvýzkumné fáze:

1. Konstituce škály pro měření narcismu
2. Ověření validity škály narcismu, formulace hypotéz

Metodologie:

Ad1. Jako výchozí bod celého výzkumného záměru bude použita definice Narcistické poruchy osobnosti - vytvořená Americkou psychiatrickou asociací (DSM-IV-TR). Ta se následně operacionalizuje do několika desítek znaků v podobě výroků, jež budou podrobeny skalogramové analýze. Skalogramová analýza je zvolena s ohledem na účel, k němuž má vzniklý měřicí nástroj sloužit – k rozdělení populace na dvě a více skupin z pohledu míry naměřeného narcismu. Právě Guttmanův skalogram díky své intenzivní složce umožňuje identifikaci zlomu, který soubor rozdělí na více skupin. Ani samotná kumulativní idea zvoleného typu škály není v rozporu s předmětem analýzy.

Ad2. Pro validizaci a současně i formulaci hypotéz bude použita další ze škálovacích technik, a to sémantický diferenciál. Zde aplikujeme pojmy, jež hrají významnou roli při vymezování vlastní identity: *Já, partner(ka), moji nejlepší přátelé, ideální člověk, lidé obecně, já očima ostatních.*

6.1 Konstituce škály pro měření narcismu

Při operacionalizaci psychiatrické definice Narcistické poruchy osobnosti [DSM 2003: 714-717] jsem se inspiroval některými z již vytvořených měřicích nástrojů:

- H. A. Murray: *Hypersensitive Narcissism Scale* (HSNS)^a
- Raskin¹⁴⁶ and Hall: *Narcissistic personality inventory* (NPI)^b
- *Personality disorder test*^c

Samotnou psychiatrickou definici (viz operacionalizace) však ani všechny tři získané škály dohromady dostatečně nepokrývají (především připisovanou *snivost, závistivost a aroganci*). Právě toto zjištění mě vede ke snaze o konstrukci nového měřicího nástroje, jež bude jednak plně korespondovat s definicí používanou v soudobé psychologii a který navíc bude i aplikovatelný v sociologickém dotazníkovém šetření.

Mnohým výroků používaným ve zmíněných testech nelze bezesporu upřít věcnost a oprávněnost jejich používání. Z těchto důvodů jsem značnou jejich část zařadil i do předvýzkumného testu. Často jsem poupravil pouze jejich formulaci, nezasahujíc do jejich obsahu. Slabě obsazené, či dokonce nezastoupené charakteristiky narcismu jsem v připravovaném dotazníku doplnil vlastními výroky.

6.1.1 Operacionalizace

Narcistickou poruchu osobnosti americká psychiatrická asociace definuje níže uvedenými (devíti) charakteristikami [DSM 2003:714–717]. Ty byly následně operacionalizovány do celkem 43 výroků. Pro demonstraci této operace vyberu vždy jen několik výroků, které pro názornost umístím do závorky za jednotlivé charakteristiky.

a) **Velikášské pocity** vlastní důležitosti – přehánění a nadsazování vlastních úspěchů a schopností. Chce být viděn(a) lepší(m), než jakým/jakou ve skutečnosti je. Soustřeďuje se na výjimečnost svých problémů. Vše co dělá, je lepší než to, co dělají ostatní (např.: „*Někdy zveličuji své úspěchy, abych tím získal/a úctu a zájem ostatních*“ nebo „*Vyprávím-li o sobě, občas zveličuji a přeháním. Pro posluchače se to tak stává zajímavější*“).

¹⁴⁶ Při měření narcismu se dosud nejvíce používá právě test zkonstruovaný Robertem Raskinem roku 1988: „*Narcissistic Personality Inventory*“. Daniel R. Ames a jeho kolegové (2006) počet položek tohoto dotazníku redukovali a vytvořili „*NPI-16*“, kterým lze identifikovat narcismus i jako součást tematicky širšího výzkumu.

b) Žije ve **snivém světě**, zaujatý fantaziemi o neomezeném úspěchu, síle, skvělosti, kráse a ideální lásce (např.: *„Často si představuji, čím bych byl/a (a jaký/á bych asi byl/a), kdybych se znovu narodil/a a mohl/a si sám/sama vybrat“* nebo *„Kdybych mohl/a vládnout světu, stal by se mnohem lepším místem“*).

c) **Připadá si privilegovaný a speciální**; má pocit, že může být pochopen pouze ostatními – speciálními, vysoce postavenými lidmi. Kdo není výjimečný a vysoce postavený je v jeho očích bezcenný (např.: *„Vadí mi přítomnost hloupých či omezených lidí“* nebo *„Průměrní lidé jsou nudní a nezajímaví, a proto je nevyhledávám“*).

d) Vyžaduje stálou **pozornost a obdiv**. Nejde mu o pravdivost tohoto projevu, nýbrž o intenzitu a množství. Dostaví-li se porážka, kritika či lhostejnost, reaguje pocity studu, hněvu, ponížení a pokoření (např.: *„Když přijdu na oslavu a nejsem při vstupu všemi přivítán/a, připadá mi, že jsem ostatním lhostejný/á“* nebo *„Mé pocity jednoduše zraňuje výsměch nebo pohrdavé poznámky ostatních“*).

e) Pocit oprávněnosti jeho úcty, **automatické právo** na ochotu ostatních, na jejich přízeň. Očekává souhlas se svými přáními. Zuří a cítí se ublížený, pakliže jeho očekávání nejsou naplněna (např.: *„Mám většinu věcí naplánovaných. Dokáže mě naštvat, když se mi můj plán pak snaží někdo nabořovat“* nebo *„Rád/a dělám věci po svém a je mi mnohdy líto, když mě ostatní nenásledují“*).

f) Chová se vůči ostatním **vykořisťovatelsky** a snaží se mít oproti všem navrch. Používá ostatních, aby dostal, co chce, bez ohledu na to, co je to stojí (např.: *„Někdy profituji na úkor ostatních, aniž bych se předem zajímal/a jakou škodu, či bolest, jsem mohl/a způsobit“* nebo *„Mé vlastní úspěchy mě pohltí natolik, že zapomínám na existenci ostatních“*).

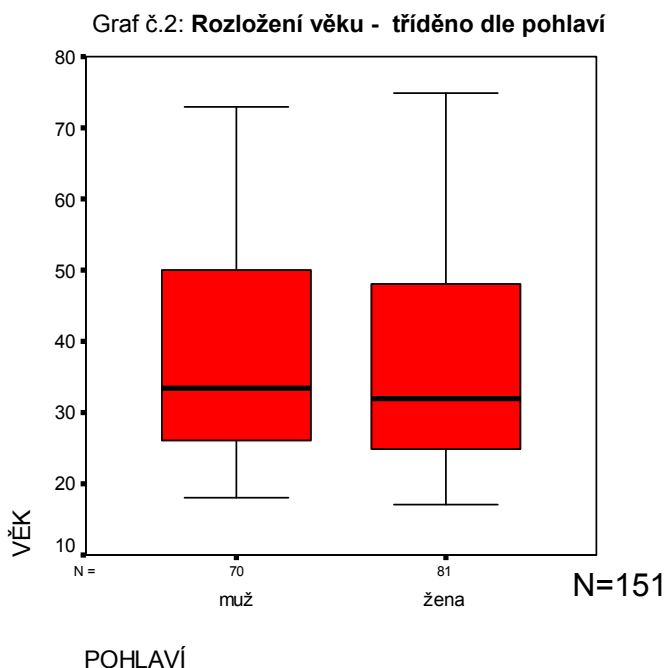
g) **Chybějící empatie**: neschopnost rozpoznat a ztotožnit se s pocity druhých (pochopit, úzkost či neštěstí druhých). Lidé jsou mu věcí, instrumentem, jež si "dovolují tvrdit, že jsou jejich city jiné než ostatních" (např.: *„Často pocítuji lhostejnost k citům ostatních lidí“* nebo *„Je jednoduché přimět ostatní lidi, aby si mysleli to, co chci, aby si mysleli“*).

h) Je **závistivý** a má pocit, že ostatní závidí jemu (např.: „*Cítím rozhořčení, když ostatní mají (vědí, umí, atd.) něco, co já ne*“ nebo „*Stejně jako každý i já občas ostatním něco závidím*“).

i) Často se chová či vytváří "pózu" **povýšenosti a arogance** (např.: „*Ostatní mě obviňují z toho, že jsem arogantní*“ nebo „*Občas mě někteří lidé obviňují z toho, že jsem sebestředný/á, sobecký/á*“).

6.1.2 Skalogramová analýza

Během měsíce dubna (roku 2007) byla prostřednictvím dotazníku (viz příloha č. 10.1, str.115) sebrána data od 151 respondentů. V žádném případě se nejednalo o náhodný výběr, nýbrž o výběr záměrný, kombinovaný s metodou *sněhové koule*. Výsledky sledovaných demografických charakteristik výběru jsou pak shrnuty v grafu č.2.

Ve vzorku jsou zastoupeni jak lidé z velkoměsta, tak i ze středních a malých měst. Uvědomovaná, leč dotazníkem nezachycená odchylka výběru od základního souboru bude souviset se vzděláním a výší příjmu (respondenti měli většinou vyšší jak příjem, tak i vzdělání). Narcismus je ale v literatuře spojován právě s těmito rysy a na konstituci škály by to tak mělo mít spíše pozitivní vliv.

Zkonstruováním skalogramu se podařilo roztřídit výroky a respondenty podle struktury jejich odpovědí. Ve vytvořeném žebříčku (viz příloha č. 10.2, str. 123) se nesledovalo jen umístění jednotlivých položek (respondentů a výroků), ale také jejich „chybovost“ (ukazatel neadekvátnosti zařazení respondenta (nebo výroku) na jeho pozici *obtížnosti*). Právě díky měřené „chybovosti“ vynikly ty výroky, jejichž pozice ve skalogramu nebyla jednoznačná.

U skupiny tvořené prvními sedmi respondenty (jejich pořadí ve skalogramu) zároveň Guttmanova technika demaskovala velice zajímavý jev, naznačující, že jakmile jedinec souhlasí s většinou výroků měřících narcismus, neskóruje již v položkách, na které kladně odpovídají takřka všichni respondenti. Podrobíme-li pak tyto položky obsahové analýze, zjistíme, že se v sedmičlenné skupině objevuje poněkud odlišný vztah k lidem. Popisovaní respondenti (v porovnání s o něco méně skórujícími jedinci) ostatní nevyhledávají za účelem ukojení vlastní potřeby obdivu a vnímají je spíše jako nutnou součást života, která jim je spíše na obtíž.¹⁴⁷

6.1.3 Intenzivní složka skalogramu a srozumitelnost položek

Hledání nulového bodu, rozdělujícího sledovanou populaci [Pergler a kol. 1969: 420] na narcisty a nenarcisty, nepřineslo kýžené výsledky. Příčina tkví v intenzivní složce analýzy, jež sledované výroky téměř nediferencuje (viz příloha č. 10.3, str. 125). Z této skutečnosti lze usoudit, že odpovídání na veškeré položky respondentům zřejmě nečinilo žádné problémy (ve smyslu morálních zábran, nejistoty vlastního postoje, atd.).

Současně s intenzivní složkou se sledovala i srozumitelnost položek (jejich rozpornost, nesrozumitelnost, špatná formulace, atd.), neboť právě ta by mohla do značné míry zkreslit měřené přesvědčení o zvolené odpovědi. Někteří respondenti shledali výroky č. 12, 18, 24 jako ne příliš srozumitelné. Pro významné množství respondentů byly pak nesrozumitelné výroky č. 6, 40, 41 (viz příloha č. 10.4, str. 126).

¹⁴⁷ Tuto hypotézu, jak bude patrné z následujícího výkladu, potvrdila i analýza sémantického diferenciálu.

6.1.4 Redukce položek

Při snaze o redukci položek a nalezení těch, které narcismus měří nejlépe se tedy volba Guttmanova skalogramu neosvědčila. Aby bylo i přesto možné data podrobit nějaké analýze, která by tíženou redukcí výroků umožnila, bylo třeba dichotomické proměnné transformovat na vícestupňové škály. Zmíněnou operaci umožnila právě intenzivní složka, která respondentovo přesvědčení o kladné, či záporné odpovědi vždy následně specifikovala na příslušné pětibodové škále. Spojením odpovědi s její intenzivní složkou jsme tak z dichotomických proměnných získali desetistupňové škály.

Pro zjišťování reliability se místo koeficientu reprodukovatelnosti, který navrhuje Guttman [Břicháček 1978: 133], použilo *Cronbachovo alfa*. Pro výchozích **43 položek** vyšel tento koeficient **0,841**. K samotné redukcí položek nakonec výborně posloužila faktorová analýza, jež v datech objevila celkem 14 faktorů. První z nich vyčerpával cca 20 % variance, druhý již jen cca 8 % variance, třetí 5 %, čtvrtý 4 %, atd. Čtrnáct faktorů společně vyčerpávalo 68 % variance.

Jako první jsem eliminoval výroky, jejichž *ukazatel vhodnosti* (viz příloha č. 10.4, str. 126) byl menší nebo roven 4 – a to z toho důvodu, že v perspektivě skalogramu byly tyto položky velice chybové a v očích respondentů ne příliš srozumitelné. Po této redukcí zbylo 33 výroků. Stěžejní korekce, která následovala, byla nesena myšlenkou, že všechny výroky musí kolektivně skórovat v jednom společném faktoru, který bude zároveň měřit i míru narcismu. Za tímto účelem byly eliminovány i ty položky, které ve společném faktoru skórovaly slabě anebo vůbec (současně se sledovalo, zda-li při redukcí jednotlivých výroků neklesne ukazatel reliability).

V této perspektivě se nejlépe osvědčila skupina **19 položek** (Cronbachovo alfa vzrostlo na **0,882**). Na těchto výrocích spočítaná faktorová analýza pak objevila celkem 4 faktory (viz příloha č. 10.5, str.128), kdy první – všemi výroky sycený faktor vyčerpává cca 33 % variance, druhý cca 8 % a zbývající dva po cca 6 %. Čtyři faktory společně tak vysvětlují celkem 53 % variance.

První faktor měří *narcismus* – posedlost sebou samým (samou), druhý faktor odkazuje na určitou specifickou součást narcismu, a to na *orientaci na vzhled*. V třetím faktoru skórují respondenti, kteří si připadají *jedineční, nikoliv však*

privilegovaní a ve čtvrtém jedinci, kteří si přijdou *odlišní*. První, třetí a čtvrtý faktor společně vypovídají o rozličné míře intenzity ego-centrismu a vyskytují se zde jak jedinci, kteří si připadají *odlišní*, tak i tací, kteří si připadají *jedineční* a dokonce i někteří vnímající se přímo jako *privilegovaní*. Součástí narcismu (pro nějž se zdá být charakteristický právě pocit privilegovanosti) je proto jak pocit odlišnosti, tak i jedinečnosti.¹⁴⁸ Druhým faktorem zas upozorňuje na další, neméně významný fakt: narcismus nemusí souviset pouze s orientací na vlastní osobnost, ale i s kultem těla.

V redukované sadě výroků zůstaly zachovány položky přímo reprezentující 7 z 9 charakteristik definovaných americkou psychiatrickou asociací (viz příloha č. 10.6, str. 129). *Pocit oprávněnosti* (E), jako jeden ze dvou z indikátorů narcismu přímo nezastoupených ve zbylých 19 položkách, obsahově pokrývají a zároveň zastupují výroky *privilegovanosti a speciálnosti* (C) a *vykořisťovatelství* (F).¹⁴⁹ A zdá se proto, že až na charakteristickou *snivost* (B) redukovaná sada položek plně pokrývá kompletní definici narcismu. Aby byla v testu zahrnuta i ona poslední chybějící charakteristika, doporučil bych pro další používání škály doplnit seznam o nový výrok: „*kdyby ostatní lidé dělali věci stejně jako já, svět by se stal mnohem lepším místem.*“ Měřicí nástroj by tak čítal celkem 20 výroků.

Pro úplné dokreslení výzkumných souvislostí je třeba identifikovat umístění zvolených 19 položek ve skalogramu (viz příloha č. 10.7, str. 130). Z toho je patrné, že vybrané výroky nejsou rovnoměrně rozloženy v celém spektru skalogramu, nýbrž pouze v jeho horní části, v níž dominují nejvíce narcistní respondenti. Vzniklý test tak nezachytí „slabý“ narcismus, nicméně bude daleko jemněji diferencovat tu část populace, u níž se narcistické rysy osobnosti vyskytnou mnohem výrazněji. Tuto specifičnost škály proto vnímám jako pozitivní přínos.

Pro následnou analýzu sémantického diferenciálu je užitečné respondenty rozdělit podle míry jejich narcismu. K tomu poslouží faktorové skóry (počítané z 1. faktoru: viz graf č. 3).

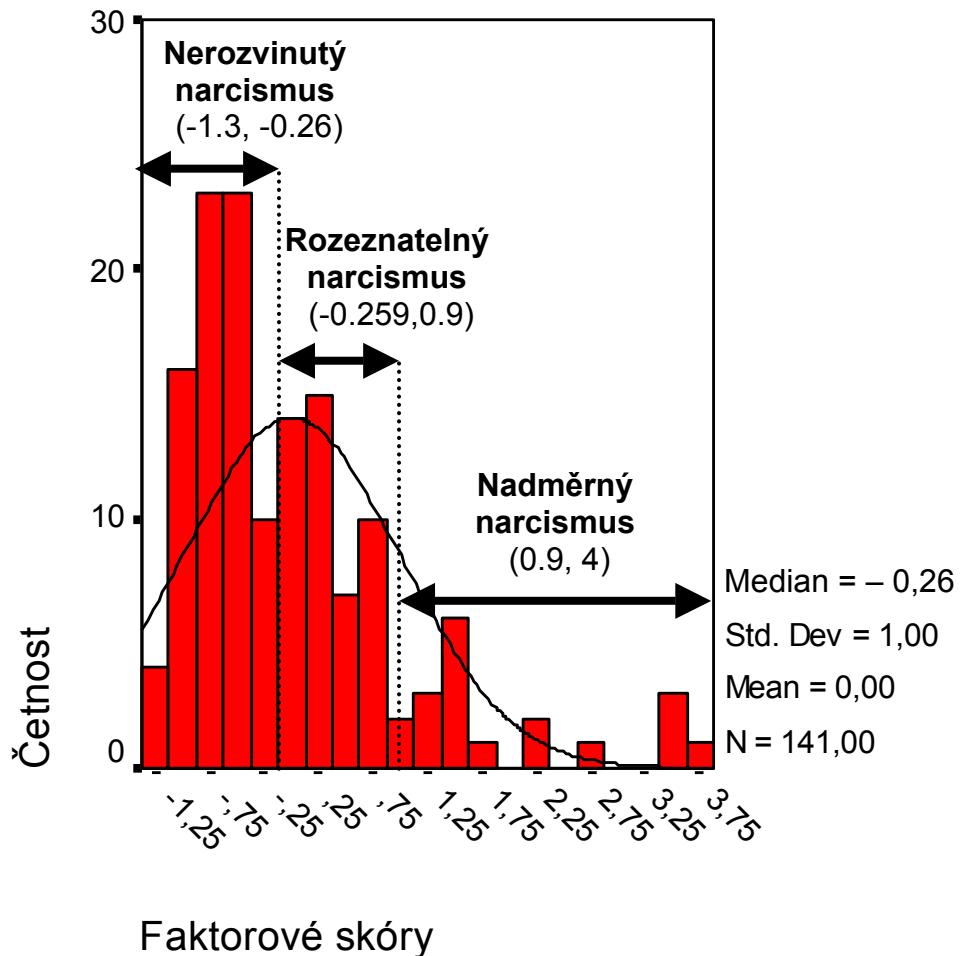
¹⁴⁸ V první faktoru skórují všechny výroky – i ty, které sytí zbylé tři faktory. Proto se zdá být korektní usuzovat, že zbylé tři faktory jsou obsažené ve společném faktoru, jenž měří narcismus. Zbylé tři faktory však zároveň existují jako autonomní dimenze, které sami o sobě měří nižší stupně orientace na sebe. Faktorová analýza by touto skutečností (součástí narcismu je orientace na svou jedinečnost) mohla navíc podpořit i hypotézu, že mnozí individualisté (vnímající se jako unikátní) jsou narcisté.

¹⁴⁹ Konkrétně například výrok č. 26: „*Někdy profituji na úkor ostatních, aniž bych se předem zajímal/a, jakou škodu či bolest jsem mohl/a způsobit.*“

Samo rozložení individuálních skóre potvrzuje výše vysvětlenou „neúplnou“ normalitu rozdělení (danou absencí položek měřících slabší narcismus). Rozložení je zároveň zatíženo i extrémními hodnotami, které vzhledem k tomu, že byly očekávané a jsou tak žádané¹⁵⁰, zahrneme do další analýzy. Protože se jedná o *pozitivní rozložení* s extrémními hodnotami (takzvané „*J*“ *rozložení*), použije se pro vytvoření typologie mediánu, a nikoliv aritmetického průměru, který by byl v tomto případě zkreslující. V důsledku sledování průběhu funkce byli respondenti rozděleni do tří skupin (viz graf č. 3). První skupinu ohraničenou naměřeným minimem a mediánem nazvěme „*nerozvinutým narcismem*“, neboť sledovaný jev se v populaci o takovéto intenzitě vyskytuje zřejmě běžně a nemá tak pravděpodobně výraznější vliv na jedincovo jednání. Druhý typ však již můžeme považovat za „*rozeznatelný narcismus*“, neboť jak uvidíme dále v analýze, lze již v této skupině najít literaturou popsané charakteristiky narcismu. Spodní hranice bude určena mediánem, zatímco horní mez tentokrát zvolím voluntaristicky, a to v místě, kde se četnosti naměřených skóre viditelně „lámou“ (u jednotlivých skóre se již neobjevuje více než 5 respondentů, viz graf č. 3). Poslední skupinu pak nazvěme „*nadměrný narcismus*“, neboť její interval (0.9, 4) seskupuje jedince extrémně skórující ve zkonstruované škále.

¹⁵⁰ Mohlo by se jednat o patologický narcismus, o kterém hovoří psychiatrické studie.

Graf č. 3: Faktorové skóry - narcismus

6.1.5 Typologie narcismu a její demografické souvislosti

V předvýzkumu se sledovaly pouze dva demografické ukazatele: pohlaví a věk. Kategorizace věku nebyla vytvořena *apriori*, ale až v důsledku analýzy věkového rozložení v jednotlivých narcistních typech. Tento krok se velice osvědčil, neboť souvislost s věkem se ukázala být statisticky významná ($p=0,038$). Nízká míra narcismu (nebo-li nerozvinutý narcismus) se vyskytuje u lidí vyššího věku, přičemž nejvýrazněji skórují ve vytvořeném testu jedinci ve věku 17 až 24 let (blíže viz tabulka č. 1).

Tabulka č. 1

Míra narcismu, věk

			věk v kategoriích			Total
			17 - 24 let	25 - 35 let	36 let a více	
míra narcismu	Nerozvinutý narcismus	Count	9	26	39	74
		Adjusted Residual	-2,4	-,1	2,0	
	Rozeznatelný narcismus	Count	11	19	18	48
		Adjusted Residual	,7	,7	-1,2	
	Nadměrný narcismus	Count	8	5	6	19
		Adjusted Residual	2,6	-,9	-1,2	
Total		Count	28	50	63	141

Otázka, kterou předvýzkum přináší, přestože na ni sám nemůže odpovědět, je, zda-li míra narcismu klesá s věkem (Pearsonův korelační koeficient =-0,24, $p=0,004$), či se jedná o kulturní posun (respondenti ve věku 17–24 let reprezentují první porevoluční generaci), jehož důsledkem je nastupující narcistická epocha. Vliv druhé sledované proměnné – pohlaví statisticky významný není.

6.2 Ověření validity škály narcismu, formulace hypotéz

6.2.1 Vnímání sebe sama

Sémantický diferenciál (viz příloha č. 10.9, str. 132) podpořil obsahovou validitu škály narcismu, neboť s narůstajícím narcistickým skórem vzrůstá i intenzita vnímání sebe sama/é jako *odlišné/ho* od ostatních lidí ($r=0,239$, $p=0,004$). Současně se zvyšuje i tendence vnímat sama sebe jako *mimořádného* jedince ($r=0,158$, $p=0,062$).

Zajímavou skutečnost nastiňují i kategorie zaměřující se na respondentovo sebepojetí v dimenzích *chladný-vřelý* a *špatný-dobrý*. S narůstajícím narcistickým skórem se jedinci hodnotí signifikantně méně jako dobří ($r=-0,233$, $p=0,005$) a zároveň i jako méně vřelí ($r=-0,207$, $p=0,014$). Tento fakt podporuje tezi mnoha psychoanalytiků [DSM 2003: 715], kteří spojují narcismus s nižší schopností empatie a zároveň i s perfekcionismem. Skutečnost nastíněnou sémantickým diferencíálem lze však interpretovat i latentním pocitem méněcennosti. Jak se ale

tato naměřená tendence projevuje uvnitř pozorovaného souboru? Jde doopravdy o lineární vztah, nebo se v datech vyskytují určité skoky (zlomy v sebe percepce), jež lépe vystihují širší souvislosti rostoucího faktorového skóru? Jinými slovy: neliší se sémantický prostor respondentů víc než pouhou intenzifikací vnímání čtyř popsaných atributů? Jakou roli hraje vnitřní diferenciací souboru? Abychom získali odpovědi na vyřčené otázky, bude třeba data podrobit mnohem hlubší analýze. Nápomocná bude opět faktorová analýza, tentokrát však spočítaná na párech adjektiv sledovaných v jednotlivých narcistických typech.

6.2.1.1 Sémantický prostor odlišnosti a mimořádnosti

Nerovinní narcisté podobně vnímali dimenze měřící *jinakost* a *mimořádnost* (ve vztahu k sobě nebo-li k pojmu „Já“). Stejný jev je pozorovatelný i u typu tzv. rozeznatelných narcistů, kde do stejného faktoru s položkami *jinakosti* a *mimořádnosti* spadá i pojem *inspirativnosti*. Zcela odlišný jev se pak objevuje u nadměrných narcistů, kde faktor obsahující dimenze *jinakosti* a *mimořádnosti* sytí i zcela odlišná položka – *špatnost* (ve smyslu ne tak dobrý)¹⁵¹.

Neboť jsou mi identity některých respondentů (zařazených do kategorie nadměrných narcistů) známé, snažil jsem se najít nějakou společnou charakteristiku, vysvětlující jejich neuvědomělé spojování jinakosti a nižší percepce sebe sama jako dobrého člověka. Ve skupině nadměrných narcistů osobně znám celkem 4 osoby z 19 respondentů. Všechny čtyři jsou velice ambiciózními a vysoce společensky postavenými lidmi různého věku a pohlaví. Dalším specifickým sledované skupiny je skutečnost, že tři ze čtyř respondentů jsou homosexuální muži. Právě v této skutečnosti nejspíše spočívá klíč k pochopení naměřené specifčnosti. Zdá se totiž, jako by vysoký pocit odlišnosti a neobyčejnosti byl pro lidi v třetím narcistním typu spíše každodenním stigmatem (k němuž jsou nedobrovolně odsouzeni) než-li pozitivní hodnotou. Tato jejich dennodenně prožívaná odlišnost je pak nutně dohánějí k její reflexi a k zaměření se na ní – na sebe. Vzniká tak narcismus.

¹⁵¹ Nadměrní narcisté se nehodnotili jako špatní (škála 1-dobří až 7- špatní: průměr = 2,42), ale faktorová analýza objevila strukturu, která napovídá, že čím více se jedinec hodnotil jako mimořádnější a neobyčejnější v extrémnějších částech škály, tím méně se v těchto místech takto hodnotil v dimenzi odkazující na vnímání sebe samého jako dobrý.

Kategorie rozeznatelný narcismus tedy reprezentuje jedince, jež se vnímají jako odlišní ve smyslu mimořádní a inspirativní. Z čehož lze usuzovat, že tuto svou specifickou vyhledávají a prohlubují. Na druhé straně jsou zřejmě ještě více sebou posedlí nadměrní narcisté, vnímající svou objektivně danou odlišnost spíše jako „prokletí“, které je v jejich životě na obtíž a snižuje jejich kladné sebehodnocení. Jak je však patrné z grafu č. 2, tato skupina respondentů tvoří extrémní hodnoty spadající vně normálního rozdělení, a jde proto s největší pravděpodobností o specifickou skupinu, jejíž analýza a zahrnutí do vytvořené typologie má však i přesto svůj význam.¹⁵²

6.2.1.2 Sémantický prostor dobra a vřelosti

Nerozvinutý narcista vnímá podobně *dobro, krásu, oblíbenost, štěstí a úspěch*. Pro rozeznatelného narcistu být *dobry* souvisí s tím být *důležitý, šťastný a krásný*. Nadměrný narcista obdobně vnímá *dobré, ne příliš mimořádné a výrazně se neodlišující*.

I zde je patrné, že třetí typ respondentů je poněkud specifický, neboť nevnímá pojem *dobra* v souvislosti s pojmy *krásy* a *štěstí*, tak jak činily předešlé skupiny, což potvrzuje tezi, že se jedná nejspíš o respondenty, kteří se liší nedobrovolně. Tato odlišnost je pro ně zároveň natolik palčivá, že pouze její zmírnění by vedlo k vnímání sebe sama jako lepší(ho). Zmíněná skutečnost je nejlépe patrná při porovnání s druhým typem, který, jak už bylo zmíněno, odlišný chce být a vnímá se jako dobrý do té míry, do jaké nabývá pocitu vlastní důležitosti. Pojem *důležitosti* skóruje u rozeznatelných narcistů ještě v dalším faktoru, a to společně s *úspěšností, vřelostí a vyhledávaností*. Sebepojetí rozeznatelného narcisty (stejně jako narcisty nadměrného) je však v těchto třech dimenzích výrazně slabší (nižší aritmetický průměr na škálách *úspěšnosti, vřelosti a vyhledávanosti*) než u narcisty nerozvinutého. Jak si situaci vysvětlit, když bychom očekávali pravý opak – že si bude narcista připadat vyhledávaný a úspěšný? Jaký vliv má na tento vztah – s růstem narcismu se snižuje vnímání

¹⁵² Abychom přesto ověřili, zda-li tato skupina významně nevychyluje výsledky analýzy, zkusmo ji přesuňme mezi chybějící hodnoty. Zjistíme, že závislost narcistických typů (o dvou zbylých typech) na věku i nadále zůstává, i když je nižší ($r=-0,173$, $p=0,057$). Růst pocitu mimořádnosti v závislosti na růstu faktorového skóru narcismu zůstává také nadále významný ($r=0,178$, $p=0,05$).

sebe jako dobré(ho), důležité(ho), atd. – třetí typ nedobrovolného narcisty – narcisty nadměrného?

Přesuneme-li typ *nadměrný narcismus* mezi takzvané chybějící hodnoty, zjistíme, že vliv této skupiny na zmíněnou skutečnost je malý. S růstem narcismu, i přes odstranění třetí skupiny, klesá vnímání sebe jako absolutně dobré(ho) ($r=-0,264$, $p=0,003$). Tato skutečnost tak podporuje hypotézu, že možným faktorem ovlivňujícím vznik osobnosti s narcistickými rysy je specifický perfekcionismus v součinnosti s pocitem méněcennosti, který vrcholí u třetího typu – nadměrného, nedobrovolného narcisty, u něž je pocit nedostatečnosti natolik vysoký, že je vnímaná odlišnost neúnosná.

Vřelost vnímá nerozvinutý narcista podobně jako *citlivost* a *inspirativnost*. Výrazný narcista si ji spojuje s *otevřeností*, *vyhledávaností* a zajímavé je že i s *důležitostí* a *úspěšností*. Nadměrný narcista pak se *šťěstím*, *inspirativností* a také *vyhledáváním*.

6.2.1.3 Shrnutí aneb ztratila se narcistova grandiozita?

Sémantický diferenciál potvrdil, že růst narcismu je nesporně spojen s růstem pocitu odlišnosti a mimořádnosti. Zároveň však poukázal i na skutečnost, že se současně snižuje i přesvědčení o své dobrotě a vřelosti. Jedinci spadající do typu rozeznatelného – „dobrovolného“ narcisty si navíc nepřipadají (v porovnání s ostatními) tolik šťastní, úspěšní, krásní, důležití a vyhledávaní (viz příloha č. 10.8, str. 131).¹⁵³ Tyto skutečnosti lze interpretovat hned několika způsoby: (a) odstup a manifestovaná nadřazenost (naměřená narcistickým testem) jako strategie chování vůči ostatním lidem v důsledku pocitu méněcennosti, na jehož vznik mělo okolí klíčový vliv¹⁵⁴, (b) perfekcionismus vedoucí k chronické frustraci živené pocitem, že jedinec nemůže dosáhnout vlastního ideálu sebe sama [Tyl 2005: 19, 40]. Tyto dvě hypotézy se navíc navzájem nevylučují a mohou se dokonce i doplňovat.

Získané výsledky však, i přestože se to na první pohled zdá, nevyvrací představu narcisty jako jedince posedlého a fascinovaného sebou samým. Patrně

¹⁵³ Adjektiva skórující ve stejných faktorech jako pojmy dobrý a vřelý.

¹⁵⁴ Pociť méněcennosti graduje v třetím typu – nadměrného narcisty, kde je tento pocit spojen s objektivní příčinou. Typologie se z této perspektivy zdá být koherentní a zahrnutí extrémních hodnot (reprezentovaných právě nadměrným narcisem) jako opodstatnělé.

se zde sice objevuje pocit méněcennosti, ten se však v případě narcistů transformuje právě v onu potřebu pocitu nadřazenosti (snahu vynikat, být mimořádný, velkolepý a mít takzvaně navrch), tolik specifickou pro narcismus.¹⁵⁵ Psychologové proto tuto manifestovanou grandiozitu vnímají jako snahu o zamaskování pocitu nedostatečnosti. Je nutné si také uvědomit, že námi sledovaná skupina lidí je více než sebou posedlá představou o sobě. Samu realitu se pak k této představě snaží přiblížit, což nevede k ničemu jinému než k frustraci z toho, že tohoto ideálu nemohu dosáhnout (k chronické nenaplněnosti) [Tyl 2005]. V přítomnosti ostatních se však snaží žít představu o vlastní úspěšnosti, dokonalosti a působí tak velice sebevědomě.

Pro obě zmíněné hypotézy se zdá být klíčové vnímání ostatních lidí a k podrobnějšímu pochopení a dokreslení nastíněné interpretace jevu, popřípadě jejího zamítnutí, by měl vhodně posloužit další pojem obsažený v sémantickém diferenciálu: „lidé obecně“. Jsou lidé odlišně vnímáni respondenty v závislosti na jejich zařazení v naší typologii?

6.2.2 Vnímání ostatních lidí

Diferenciační schopnost typologie narcismu se prokázala i u tohoto pojmu. Objevily se zde čtyři klíčové páry adjektiv: *šťastný/á – nešťastný/á* ($r= 0,213$, $p=0,01$), *důležitý/á-nedůležitý/á* ($r= 0,234$, $p=0,005$), *vřelý/á-chladný/á* ($r= 0,285$, $p=0,004$), *citlivý/á-necitlivý/á* ($r= 0,201$, $p=0,02$).

Když budeme sledovat, jak se jednotlivé typy respondentů navzájem liší ve vnímání ostatních v porovnání s percepcí sebe (viz příloha č. 10.10, str. 133), všimneme si výrazných rozdílů především mezi nerozvinutým narcismem a zbylými dvěma typy.

Rozeznatelný narcista vnímá lidi jako obvyčejnější (sebe ne tolik), spíše stejné (jen on se liší), více dobré, chladnější, méně citlivé, méně důležité (on se vnímá jako velice důležité) a spíše nešťastné (ani on není příliš šťastný). *Nadměrný narcista* ostatní vnímá jako ne tolik obvyčejné, nicméně sebe považuje za nadmíru

¹⁵⁵Jestliže vlastní sociální postavení reflektované jedincem je například marginalizované, reakcí může být vysoká ambicióznost (jejímž prostředkem je perfekcionismus), vedoucí ke snaze o anulaci této skutečnosti. Člověk pak může být živen pocitem: „*Jestliže si mě neceníte a neberete mě, donutím Vás k tomu*“. Tomuto zájmu pak podrobuje celý svůj život a snaží se dosáhnout takového společenského postavení, díky němuž bude mít nad ostatními navrch jak formálně, tak i reálně. Tuto hypotézu je však třeba otestovat.

mimořádného. Lidé jsou podle něho jiní než on, ale on se od nich liší ještě výrazněji (než oni od něj). Někteří jsou špatní, jiní dobří (on není příliš dobrý), vesměs jsou chladní (on také) a nedůležití (on je velice důležitý). Sám sebe vnímá jako méně šťastného a ostatní dokonce jako nešťastné.

I reflexe ostatních lidí nadměrnými narcisty naznačuje, že se jedná o velice specifickou skupinu respondentů, přičemž literaturou zachycený narcista je v této studii reprezentován narcistou rozeznatelným. Vnímání *odlišnosti* v případě nadměrného narcisty není totiž jednosměrné (já jsem jiný, oni stejní (rozeznatelný narcista)), nýbrž reciproční (já se liším od nich, oni ode mne). Ostatní nepovažuje ani za dobré, ani za špatné a je k nim lhostejný. Tento typ respondentů pravděpodobně necítí k lidem zášť, neboť je k vlastnímu životu nepotřebuje – jsou jiní (a navíc vůči němu chladní¹⁵⁶).¹⁵⁷ Výsledky také naznačují, že *nedobrovolní* narcisté se již se svou odlišností a její stigmatizací do jisté míry vnitřně ztotožnili, neboť se chápou jako ne příliš dobří.

Z profilů evaluace jednotlivých typů respondentů se zároveň zdá, že rozeznatelní a nadměrní narcisté společně hodnotili jednotlivé pojmy daleko kritičtěji oproti zbylému vzorku. Tato skutečnost podporuje tezi související s *perfekcionismem*. Zmíněné dvě skupiny zároveň ostatní lidi vnímaly více jako dobré (v porovnání s nerozvinutými narcisty) v kontrastu s vnímáním sebe sama jako ne tak dobré(ho) (opět v porovnání s nerozvinutými narcisty), což současně podporuje hypotézu o *inferioritě*.

6.2.3 Sémantický prostor pojmů – identifikace respondentů

Pro zjištění míry identifikace jedince se skupinami pojmů obsaženými v dotazníku bylo nutné redukovat variabilitu jejich profilů (tvořených dvanácti páry polárních adjektiv) na jednorozměrnou informaci – číslo. Tato redukce informace byla doprovázena vědomím anulace specifík ve vnitřní struktuře evaluace jednotlivých stimulů. Spočítání aritmetických průměrů, z nichž každý reprezentuje jednotlivý pojem dotazníku, se však i přes tento handicap zdá být pro účely zjištění

¹⁵⁶ Pearsonův korelační koeficient neprokázal, že by vnímání sebe na škále *vřelý-chladný* souviselo s hodnocením ostatních na téže škále.

¹⁵⁷ Zmíněná interpretace tudíž potvrzuje tezi shledávající odlišnost nadměrných narcistů jako objektivně danou a jimi dlouhodobě reflektovanou.

přibližné sémantické vzdálenosti jednotlivých pojmů jako nejuvhodnější a zároveň vizuálně nejsrozumitelnější řešení (viz příloha č. 10.11, str. 134).

Výrazný rozdíl mezi vnímáním sebe sama a představou, jak mne asi reflektují ostatní, se neobjevil. Přesto je zde naznačena menší disproporce mezi těmito kategoriemi u rozeznatelného narcisty, který nabývá pocitu, že ho ostatní nevnímají tak pozitivně, jak „ve skutečnosti“ je. Rozeznatelný narcista se také (v porovnání se zbylými kategoriemi) nejméně identifikuje s ostatními lidmi. Sebepojetí zmíněného typu respondentů se totiž v sémantickém prostoru blíží více představě ideálního člověka než-li obrazu ostatních lidí. Nerozvinutí narcistové se naproti tomu vnímají blíže k ostatním lidem a méně k ideálu člověka, přičemž nadměrný narcista se tomuto ideálu vzdaluje nejvíce (v porovnání se zbývajícími typy).

Z ostatních skupin se nerozvinutí a nadměrní narcistové nejbližší identifikují se svými partnery. Pouze rozeznatelný narcista se více identifikuje s přáteli. Všeobecně však přátelé a partner sdílejí navzájem blízkou pozici.

6.3 Závěr

Sémantický diferenciál potvrdil, že s rostoucím narcistickým faktorovým skórem se zvyšuje vnímání sebe samé(ho) jako jiné(ho) v porovnání s ostatními. Narcista si připadá odlišný a výjimečný. Vůči svým schopnostem a tomu, jak ho vnímají ostatní, se však i přesto staví kriticky. Míra narcismu těsně souvisí s věkem respondenta a vysoké narcistické skóry se nadměrně vyskytují především u respondentů ve věkové skupině 17 až 24 let.

Z výsledků je také patrné, že literaturou popsané charakteristiky narcismu jsou doménou typu, který byl pojmenován jako *rozeznatelný narcista*. Třetí typ – *nadměrný narcista* – se v klíčových kategoriích týkajících se vlastního sebepojetí a vnímání ostatních poněkud liší a nejspíš se proto jedná o velice specifickou kategorii s mnohými autonomními rysy. Tuto skutečnost lze zpozorovat i v průběhu funkce normálního rozdělení faktorových skóřů, neboť zmíněný typ se nachází v jejích extrémních hodnotách. Na druhou stranu je v některých charakteristikách *nadměrný narcismus* lineárně vystupňovaným pokračováním *rozeznatelného narcismu*.

Typologie a samotná škála tak korektně odráží stupňovitost projevů narcismu, ale zároveň zakrývá rozličnosti v příčinách tohoto jevu, které naznačuje sémantický diferenciál.

6.4 Hypotézy

1. Specifické narcistické rysy lze pozorovat již od třetího kvartilu normálního rozdělení.
2. Míra narcismu závisí na věku respondenta. To je dáno: (a) porevolučním kulturním posunem (b) životní etapou, v níž se jedinec nachází, a s tím souvisejícím osobnostním vývojem.
3. Extrémně skórující respondenti jsou „narcisté z donucení“. Jejich orientace na sebe je dána jejich objektivně danou odlišností od ostatních.
4. Narcismus je důsledkem pocitu méněcennosti.
5. Vyšší výskyt perfekcionismu se nachází mezi narcisty.

7 VÝZKUM

V navazující výzkumné části jsme si kladli následující cíle:

1. Aplikace škály narcismu na reprezentativním vzorku
2. První ověření validity škály narcismu, zjištění socio-demografických souvislostí sledovaného jevu

7.1 Aplikace škály narcismu na reprezentativním vzorku

V rámci Výzkumného záměru Katedry sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy byl uskutečněn omnibusový reprezentativní výzkum „Aktér 2008“.¹⁵⁸ Data byla získána kvótním výběrem od 1081 respondentů (návratnost 87 %), a to během posledního týdne měsíce ledna.

V šetření respondenti vyjadřovali (mimo jiné) míru souhlasu (na sedmibodové škále) s 21 výroky měřícími narcismus. Je sice pravda, že v předvýzkumu bylo vybráno výroků 19, nicméně z již zmíněných důvodů byl přidán výrok: *„Kdyby ostatní lidí dělali věci stejně jako já, svět by se stal mnohem lepším místem“* a druhou šanci dostal i indikátor *„Dokáže mě velice rozzlobit, když někdo nebere dostatečně vážně, co říkám“*.

Nerotovaná faktorová analýza rozkryla v datech celkem tři faktory. První vyčerpával 40,4 % variance a skórovalo v něm 17 z 21 výroků (jejich faktorová zátěž byla vyšší nebo rovna 0,589). Druhý faktor vyčerpával 7 % variance, nicméně v něm skóroval pouze jediný výrok. Stejně tak i faktor třetí byl tvořen jediným indikátorem a vyčerpával 5 % variance. Cronbachovo alfa vyšlo 0,92. Zbylé dva výroky neskórovaly silně v žádném ze tří objevených faktorů (jejich zátěž byla menší než 0,5). Nutně proto následovala redukce položek. První byly odstraněny dva výroky tvořící autonomní faktory a neskórující ve faktoru společném. Vyčerpaná variabilita prvního faktoru se tímto krokem zvýšila na 43,7 % a α stoupl na 0,925. I druhá a poslední eliminace byla vedena snahou o jeden velice silný společný faktor. Z testu byly odstraněny ještě další dva výroky slabě skórující v prvním faktoru (jejich zátěže: 0,456 a 0,493). V sadě indikátorů

¹⁵⁸ Data byla sebrána s podporou grantu MSM0021620841 Aktéři, důvěra a rizika.

měřících narcismus tak zůstaly ty výroky, jejichž zátěže (v prvním faktoru) byly větší nebo rovny 0,588. Variabilita vyčerpaná společným faktorem nakonec vzrostla na **47 %** (v porovnání s 33 % vyčerpané variance v předvýzkumu) a Cronbachovo alfa dosáhlo **0,926** (srovnání: reliabilita 19 výroků v předvýzkumu byla 0,882). Jak je však patrné z faktorové analýzy (viz příloha č. 10.12, str.135), zůstává ve hře stále ještě druhý faktor (vyčerpávající 7 % variance), v němž při nerotovaném řešení skórují dva výroky. Abychom mohli lépe interpretovat tento specifický a do jisté míry autonomní rys narcismu, nechme faktorovou analýzu použít rotaci, neboť právě ta by měla některým výrokům umožnit přidání se do druhého faktoru. Měřicí nástroj se nám podle očekávání rozpadl v důsledku rotace ve dvě (viz příloha č. 10.13, str.136). První faktor vyčerpává 32 % variance, druhý 21 %. Tři ze čtyř výroků s vysokou zátěží v druhém faktoru reprezentují narcistickou charakteristiku označenou jako „D“ (*vyžadování stálé pozornosti*) a čtvrtý pak vlastnost zastoupenou písmenem „H“ (*závistivost*). Obsahovou analýzou zmíněných indikátorů pak dojdeme k závěru, že druhý faktor doopravdy měří především potřebu *být středem pozornosti*. Tato charakteristika je zřejmě jak integrální součástí narcismus, tak i existuje jako autonomně měřitelný jev.

Celkově shrnuto: dva ze čtyř vyřazených výroků tvořily součást předvýzkumné podoby testu, zatímco zbylé dvě eliminované položky byly do škály přidány dodatečně. Aktem redukce se tak z předvýzkumné formy škály narcismu odstranila jedna položka měřící kategorii „C“ a jeden indikátor charakteristiky „D“. I přes zmíněný zákrok nicméně měřicí nástroj pokrývá i nadále téměř celou definici narcismu formulovanou Americkou psychiatrickou asociací (viz tabulka č. 2). Jediný rys sledovaného jevu, jenž se nám stále nedaří ve standardizovaném šetření zachytit, je „snivost“ symbolizovaná písmenem „B“.

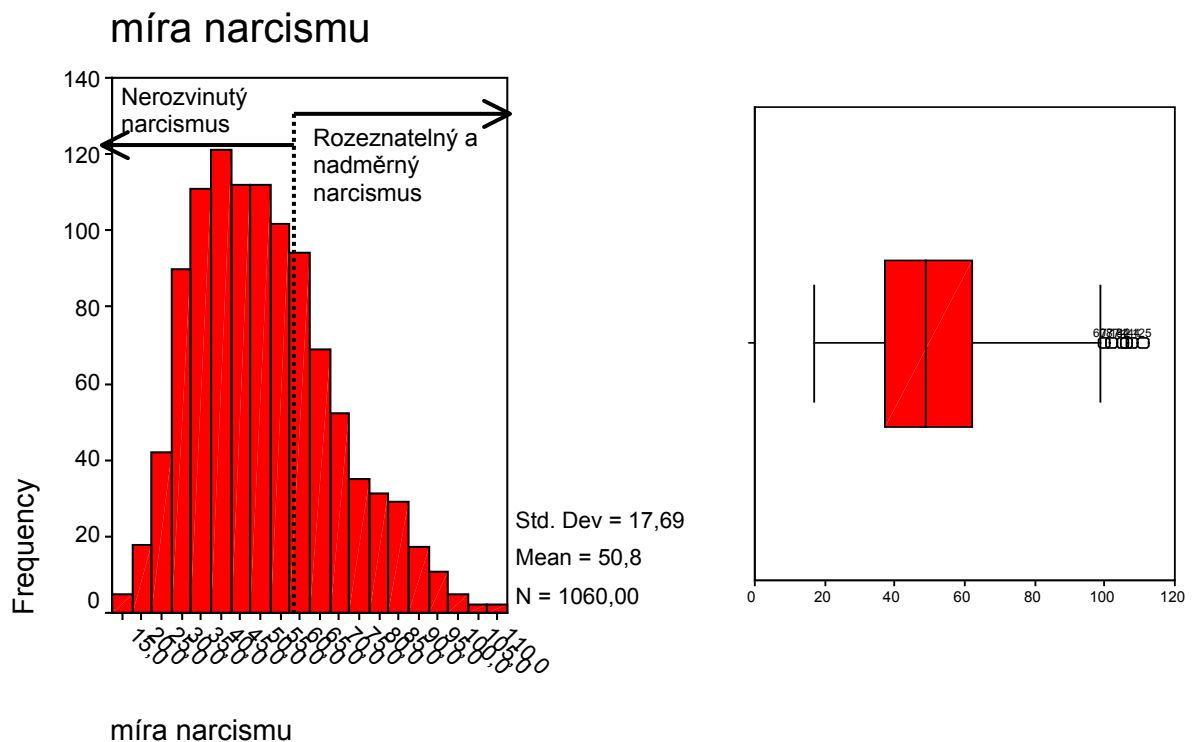
Tabulka č. 2

A	Velikášské pocity vlastní důležitosti - přehánění a nadsazování vlastních úspěchů, schopností . Chce být viděn lepším, než jakým ve skutečnosti je. Soustřeďuje se na výjimečnost svých problémů . Vše co dělá, je lepší než to, co dělají ostatní.	4
B	Žije ve snivém světě , zaujatý fantaziemi o neomezeném úspěchu , síle, skvělosti, kráse a ideální lásce.	0
C	Připadá si privilegovaný a speciální ; má pocit, že může být pochopen pouze ostatními - speciálními, vysoce postavenými lidmi .	2
D	Vyžaduje stálou pozornost a obdiv .	2
E	Pocit oprávněnosti jeho úcty, automatické právo na ochotu ostatních, na jejich přízeň.	1
F	Chová se vůči ostatním vykořisťovatelsky a snaží se mít oproti všem navrch. Používá ostatních aby dostal, co chce, bez ohledu na to, co je to stojí.	3
G	Chybějící empatie : neschopnost rozpoznat a ztotožnit se s pocity druhých (pochopit úzkost či neštěstí druhých). Lidé jsou mu věcí, instrumentem.	2
H	Je závistivý a má pocit, že ostatní závidí jemu.	1
I	Často se chová, či vytváří "pózu" povýšenosti a arogance .	2

celkový počet výroků: **17**

Z důvodu možnosti budoucí komparace výsledků (v případě opakování výzkumu) byly skóry jednotlivých respondentů spočítány prostřednictvím Likertovy škály. Nejnižší naměřená hodnota skóru (nejnižší zjištěná míra narcismu) činila 17 a nejvyšší pak 111 (nejvyšší naměřená míra narcismu). Aritmetický průměr (50,8), nabývající podobnou hodnotu jako medián (49) pak téměř přesně vystihuje zlomový bod, v němž jedinci začínají pozitivně skórovat v testu narcismu.¹⁵⁹ Samotné rozdělení Likertových skórů je patrné z histogramu (viz graf č. 4) a boxplotu (viz graf č. 5). Druhá zmíněná vizualizace poukazuje na existenci extrémních hodnot, jež se zde objevují stejně jako v předvýzkumu.

¹⁵⁹ Sedmibodová škála měří souhlas s každým výrokiem na stupnici začínající znakem „rozhodně nesouhlasím“ a končící znakem „rozhodně souhlasím“. Hodnota, v níž respondenti v průměru „nemohli souhlasit a ani nesouhlasit“ se všemi výroky, se tak na Likertově škále (jejíž teoretické minimum je zde 0 a teoretické maximum 119) rovná 51. Lze proto říci, že pokud jedinec dosáhl v celém testu hodnoty 51 a více, objevují se u něj narcistické rysy. Intenzita pozorovaného narcismu pak roste s naměřeným skórem.

7.2 Ověření validity škály narcismu, zjištění socio-demografických souvislostí sledovaného jevu

Abychom se mohli seznámit s validitou vytvořeného nástroje určeného k měření narcismu, je nezbytné si nejdříve přiblížit profil jedinců nejvíce skórujících ve zmíněném testu. Na výskyt sledovaného jevu nemá vliv pohlaví respondenta, jeho vzdělání, velikost obce, v níž žije, a dokonce ani jeho náboženské přesvědčení. Jako klíčová se naopak znovu potvrdila být role věku respondenta ($r=-0,212$, $p<0,001$), přičemž nevíce skórující věkovou skupinu tvoří lidé v rozmezí 18 a 29 let. Opětovně se zde proto aktualizuje potřeba odpovědi na již vyřčenou otázku: jedná se o kulturní posun, anebo jde spíše o jev související s určitou životní etapou (psycho-sociální zráním)? Ani tentokrát nám však data neumožní rozluštit toto klíčové dilema a odpověď na zmíněnou otázku nám bude moci přinést pouze opakování výzkumu v delším časovém odstupu.

¹⁶⁰ *Nerozvinutý narcismus* i v této fázi výzkumu ohraničuje z jedné strany naměřené minimum a z druhé pak teoretický průměr (jeho hodnota: 51), který se navíc velice blíží mediánu (jeho hodnota: 49). Analýza dat ještě nedospěla do takové hloubky, abychom mohli druhou polovinu respondentů rozdělit na *rozeznatelné* a *nadměrné narcisy*. Právě z tohoto důvodu zatím zmíněné dva typy uvádíme v grafu společně.

Nejvíce v testu narcismu skórují i lidé bezdětní, svobodní, studující a nezaměstnaní. Respondentovo sebezařazení do společenské vrstvy současně naznačilo, že vyšší střední a horní vrstva je charakteristická nejvyšší mírou naměřeného narcismu. Analýza rozptylu však neshledala rozdíly v průměrech jako statisticky signifikantní ($p=0,231$). Poslední, neméně závažná obecná charakteristika pak spočívá v rostoucí prohomosexuální orientaci ($r=0,453$, $p<0,001$). Tento vztah je velice závažný, neboť potvrzuje výsledky zjištěné v předvýzkumné fázi. Musíme si ale uvědomit i meze naměřené závislosti. Prohomosexuální orientace byla sledována pouze jedním výrokiem, který zní „Možná bych si uměl(a) představit soužití nebo osobní vztah s osobou stejného pohlaví“. Je tak nepochybně možné, že zmíněný indikátor mohl měřit spíše než prohomosexuální orientaci respondentovo přesvědčení o jeho nekonečných schopnostech a jeho perfekcionismus – charakteristiky tolik příznačné pro narcismus (typu: já přeci zvládnou vše, pro mě není nic překážkou, dokážu vyjít s každým, atd.).

Samotnou validitu testu narcismu jsme zjišťovali porovnáváním míry identifikace respondentů s jejich rodinou, přáteli, partnery a spolupracovníky (výrok: „je pro mě důležité, aby druzí věděli, že k nim patřím“) v závislosti na jejich narcistickém skóru. Současně jsme se dotazovali, zda-li jim jsou zmíněné subjekty autoritami (výrok: „většinou se řídím jejich radami“), předmětem inspirace (výrok: „jejich názory a myšlenky mě často inspirují“) a zda-li k nim mají vybudovaný intimní vztah (výrok: „hodně jim vyprávím o všem, co se děje v mém životě“). Nakonec nás zajímalo, mají-li respondenti potřebu s těmito skupinami soutěžit (výrok: „Mám chuť jim ukázat, že jsem přinejmenším stejně dobrý(á) jako oni“). Zkonstruovaná matice výroků a pojmů byla použita v dotazníkovém šetření poprvé a z rozložení odpovědí se zdá, že se nám zatím nepodařilo postihnout a očistit všechny intervenující proměnné oslabující naměřené vztahy.¹⁶¹ I přes tento handicap jsou získané výsledky užitečné a průkazné a věříme, že v důsledku intenzivnějšího filtrování respondentů během příští aplikace baterie bude síla naměřených vztahů silnější.

¹⁶¹ U většiny škál jsem při analýze rozptylu objevil specifický jev: kategorie „rozhodně nesouhlasím“ většinou vybočovala z naměřeného trendu lineární závislosti. Z této skutečnosti je patrné, že do kategorie „rozhodně nesouhlasím“ byli zahrnuti i ti jedinci, jež z nepodchycených důvodů nemohli na výrok reagovat.

RODINA

S rostoucím narcistickým skórem se snižuje potřeba identifikace s rodinou ($r=-0,192$, $p<0,001$). Narcističtí jedinci současně rodinu vnímají daleko méně jako autoritu ($r=-0,117$, $p<0,001$) a zdroj inspirace ($r=-0,95$, $p<0,001$). Se svými příbuznými navíc ani nesdílí intimní informace ze svého života tolik jako jedinci s nižším narcistickým skórem ($r=-0,114$, $p<0,001$). Rodinu naopak vnímají spíše v perspektivě soutěživosti ($r=0,096$, $p<0,001$) a je jim více sokem než-li primární skupinou.

Pro dosažení větší síly závislosti u kategorie rodiny se ukázalo užitečné počítat korelace sledovaných jevů na různých podsouborech. Konkrétně potom na skupině tvořené rozvedenými a vdovci anebo na souboru ženatých a svobodných. Zdá se totiž, že obě zmíněné životní zkušenosti mají velice významný vliv při vnímání idey „rodiny“. U rozvedených a vdovců se narcismus projevoval především jejich potřebou dokázat rodině své nadměrné schopnosti, úspěchy, atd. (soutěživost: $r=0,244$, $p<0,001$). Úplně nejsilnější vztah byl pak naměřen u vdovců v důchodu ($r=0,274$, $p=0,01$), a to i přesto, že je v této skupině podíl narcistů nejnižší (v porovnání s ostatními skupinami). Ženatí a svobodní respondenti s vysokým narcistním skórem se se svou rodinou výrazněji neidentifikovali ($r=-0,201$, $p<0,001$, sami ženatí dokonce dosáhli závislosti $r=-0,210$, $p<0,001$) a nevnímali ji ani jako autoritu ($r=-0,121$, $p<0,001$), inspiraci ($r=-0,121$, $p=0,01$) a dokonce ji ani nepercipovali ve smyslu intimního zázemí ($r=-0,130$, $p<0,001$). Závislost potřeby soutěže a míry narcismu ženatých a svobodných se zde neprojevila, a zdá se proto, že tato tendence, naměřená na celém souboru, je „tažena“ především vdovci v důchodu.

PARTNER(KA)

Vliv narcismu se projevil i ve vnímání partnera, a to opět především ve čtyřech z pěti sledovaných dimenzí. Ženatí stejně jako svobodní narcisté se výrazně méně identifikují se svými partnery ($r=-0,184$, $p<0,001$), méně je také vnímají ve smyslu autority ($r=-0,06$, $p<0,001$) a dokonce je znatelně míň chápou jako nositele inspirace ($r=-0,113$, $p<0,001$, zaměříme-li se pouze na ekonomicky aktivní získáme $r=-0,134$, $p<0,001$). Jedinci s výraznějšími narcistickými rysy nesdílí se svými partnery ani tolik vlastní zážitky a prožitky (intimita $r=-0,150$,

$p < 0,001$, zaměříme-li se opět pouze na ekonomicky aktivní dosáhneme $r = -0,189$, $p < 0,001$).¹⁶²

Soutěživost se i tentokrát ukázala být signifikantně vyšší pouze u skupiny ženatých důchodců s vyšší narcistním skórem ($r = 0,149$, $p = 0,06$). Podařilo se nám objevit i na první pohled vcelku paradoxní jev: důchodci-vdovci jsou s rostoucí mírou naměřeného narcismu soutěživější vůči svým, pravděpodobně zesnulým, partnerům ($N = 84$, $r = 0,388$, $p < 0,001$). Zdá se, že s parterovou smrtí se zintensivňuje narcistova potřeba dokázat si (a vnitřně i svému zesnulému partnerovi (partnerce)), že je i po jeho/její smrti stále dobrým a ne-li přímo lepším člověkem. Otázkou zůstává: jaký podíl vdovců si znovu najde partera/ku a jestli naměřená soutěživost není směřována spíše k novým druhům. Na tuto otázku nám však shromážděná data nenabízí odpověď.

PŘÁTELE

Stejný trend narcistických jedinců ve vztahu k okolí se projevil i ve vnímání přátel, nicméně v této skupině je naměřená závislost znatelně slabší. Se vzrůstajícím narcistickým skórem se jedinec se svými přáteli identifikuje méně ($r = -0,062$, $p = 0,04$), ale oproti méně skórujícím respondentům s nimi na druhou stranu sdílí více intimních informací ($r = 0,075$, $p = 0,01$). Role intimacy je zde ale nejspíše v roli určitého prostředku, neboť koreluje ($r = 0,267$, $p < 0,001$) s vnímáním přátel v dimenzi soutěživosti¹⁶³. Lze proto říci, že narcista sice před přáteli odhaluje svůj osobní život, nicméně činí tak velice účelově – aby dokázal sobě a také jim, že má takzvaně navrch, že je lepší, atd. Nejvýraznější soutěživost byla opět naměřena u důchodců-vdovců ($r = 0,248$, $p = 0,02$).

SPOLUPRACOVNÍCI

Jako velice podnětná se ukázala být skupina „spolupracovníci“. Její síla se více než v jejím valorizačním potenciálu projevila ve schopnosti odkrýt nové skutečnosti. S rostoucím narcistním skórem ekonomicky aktivních respondentů se i zde snižuje potřeba identifikovat se se svými kolegy ($r = -0,119$, $p < 0,001$). Stejně

¹⁶² Pokud od svobodných a ženatých respondentů odfiltrujeme pouze lidi v důchodu (v tomto případě zde zůstanou i ekonomicky neaktivní respondenti typu: rodič na mateřské dovolené, student, atd.), dostaneme se na následující korelační koeficienty: identita ($r = -0,212$, $p < 0,001$), inspirace ($r = -0,124$, $p < 0,001$) a intimita ($r = -0,178$, $p < 0,001$).

¹⁶³ Potřeba soutěžit s rostoucím narcistickým skórem roste i zde ($r = 0,129$, $p < 0,001$).

jako u skupiny přátel se i v této kategorii objevuje větší intimní otevřenost ($r=0,131$, $p<0,001$), která i nyní čerpá z potřeby soutěžit (korelace hodnocení spolupracovníků na škále intimity a soutěživosti je $r=0,364$, $p<0,001$). Podíváme-li se na popsany jev podrobněji a zaměříme-li se na dosud eliminovanou skupinu důchodců, objevíme i zde velice silnou tendenci podobného ražení. Lidé v důchodu se s rostoucím narcistickým skórem inspirují mnohem intenzivněji svými bývalými spolupracovníky ($r=0,147$, $p<0,001$), více s nimi verbálně sdílí své zkušenosti a prožitky ($r=0,258$, $p<0,001$) a jsou vůči nim soutěživější ($r=0,245$, $p<0,001$). I u skupiny důchodců korelují se soutěživostí dimenze inspirace ($r=0,644$, $p<0,001$) a intimity ($r=0,571$, $p<0,001$), a i narcističtí důchodci si tak manifestováním napodobovaných znalostí a dovedností a verbalizací vlastních pozitiv dokazují svou nadřazenost a výjimečnost.

Velice zajímavou skutečnost naznačila i skupina soukromých podnikatelů, jež se řadí do střední a vyšší vrstvy. Jejich zastoupení je ve vzorku bohužel malé ($N=12$), nicméně i přesto je užitečné zjištěný jev vnímat alespoň jako tendenci a v budoucnu na něj zaměřit speciální výzkum. Čím je právě tato skupina charakteristická? Vysokou nepřímou závislostí mezi naměřeným narcismem a ztotožněním se se spolupracovníky/zaměstnanci ($r=-0,608$, $p=0,04$) a s jejich vnímáním ve smyslu autority ($r=-0,526$, $p=0,08$). Nepřekvapí nás, že zjištěná pozitivní závislost se pak naopak týká soutěživosti vůči spolupracovníkům/zaměstnancům ($r=0,504$, $p=0,095$).

Hodnocení spolupracovníků se viditelně podobá evaluaci přátel, což není náhodné, neboť jak dokazuje i korelace posuzování těchto dvou skupin, značný podíl přátel tvoří právě spolupracovníci.¹⁶⁴

7.3 Shrnutí, interpretace výsledků a další možnosti uchopení tématu

Podařilo se nám vytvořit nástroj měřící narcismus o velice vysoké reliabilitě (Cronbachovo alfa = 0,926). Výzkum potvrdil i obsahovou validitu škály, neboť v ní nadměrně skórující jedinci se negativně¹⁶⁵ vymezují vůči základním primárním a sekundárním skupinám. Ty jsou jim více objektem soutěživosti, než-li

¹⁶⁴ Korelace mezi hodnocením spolupracovníků a přátel byly vždy statisticky signifikantní a jejich koeficient se pohyboval okolo 0,5 u ekonomicky aktivních a okolo 0,3 u důchodců.

¹⁶⁵ Negativně ve smyslu signifikantně nižší identifikace a míry intimity sdílené s těmito celky.

identifikačním rámcem, autoritou a inspirací. Jedinci se zřejmějšími narcistickými rysy se potom konkrétně výrazněji méně *identifikují* se všemi sledovanými skupinami (rodina, partner, přátelé, spolupracovníci). Rodinu a partnera nevnímají tolik, jako *authority* a tyto osoby jim nejsou ani přílišnou inspirací. Stejně je to i s *intimitou*, kterou neprojevují vůči rodině a partnerovi, ale naopak, a na první pohled dosti paradoxně, vůči přátelům a kolegům. Tato skutečnost se nám však nebude zdát již tolik absurdní v okamžiku, když si uvědomíme, že hodnocení v rovině intimity koreluje s evaluací v rovině *soutěživosti*. Narcistický jedinec proto v těchto skupinách odhaluje své osobní informace, prožitky a dojmy za účelem získání pozornosti, pocitu suverenity a úspěšnosti. Intimita u narcisty proto není cílem, nýbrž prostředkem. Narcističtí respondenti si své blízké nespojují klasicky s intimním zázemím primárních skupin, nýbrž je využívají při dokazování si vlastní dominance a privilegovanosti. Právě o těchto charakteristikách hovoří psychologové zabývající se narcismem (Tyl 2005).

Velice specifickou skupinou při ověřování validity se stali důchodci. I přes malý podíl narcistů v této kategorii se u jedinců s vyšším narcistickým skórem objevuje bezkonkurenčně nejintenzivnější potřeba soutěživosti. Jejich adresátem se stávají jak bývalí kolegové z práce a rodina, tak i přátelé a partner. Zjištěnou skutečnost můžeme interpretovat marginální pozicí důchodců v soudobé společnosti, která je doprovázena despektivním vnímáním těchto lidí. Stárnoucímu narcistovi tak při snaze udržet si své vytoužené výsadní postavení nezbývá nic jiného, než-li přidat na intenzitě „bojovnosti“.

Získaná data nebyla dosud analyzována natolik, abychom mohli zamítnout/potvrdit alespoň jednu z hypotéz formulovaných v předvýzkumu. Nicméně očekáváme, že nám sebrané informace dokáží prostřednictvím další analýzy odkrýt odpovědi i na vyřčené otázky. Současná míra rozpracovanosti dat nicméně již nyní naznačuje aktuálnost zaměření budoucích badatelských intencí na vztah narcismu a homosexuality (popřípadě jiných stigmat), méněcennosti, perfekcionismu, společenských elit a soutěživosti. Otevírá se zde také nový tématický okruh zabývající se specifikem narcismu u lidí v postproduktivním věku. Nezodpovězenou otázkou navíc i nadále zůstává vztah narcismu a individualismu.

8 ZÁVĚR

Přestože předkládaná práce čtenáře seznamuje se dvěma na první pohled jen volně se dotýkajícími výzkumy (teoretickou rekonstrukci podoby a role individualismu a konstrukci škály narcismu), je z výsledků obou částí zřejmé, že se formulované závěry v mnoha bodech shodují. V teoretické části konkrétně potom docházím k tezi, že narcismus reprezentuje soudobou podobu individualismu společensko-ekonomických elit. Nezávisle pak ke stejnému závěru¹⁶⁶ dochází i empirická studie, která navíc potvrzuje i autorem pozorovaný vliv bezdětnosti, nevázanosti v partnerských vztazích a nezaměstnanosti na sledovaný jev.

V několika bodech jsou nicméně získaná data s teoretickou rekonstrukcí tématu i v rozporu. Negují například vliv míry urbanizace na existenci narcismu a odkrývají i další faktory, které teoretická část nevnímala jako relevantní. První je potenciální vliv „dané“ jinakosti (biologické či fyzické), jež může paralelně vytvářet vedle námi sledovaného kulturního narcismu i jeho zcela specifický typ (například u homosexuálů). V druhé řadě se pak objevuje význam vlivu věku. Je nutné si připustit, že role věku je ve vztahu k výsledkům teoretického výzkumu poněkud ambivalentní. Na jednu stranu může vysoký výskyt narcismu u lidí ve věku 18–29 let teoretickou část podpořit (první postkomunistická generace přímo ovlivněná hodnotami západních společností), nicméně na druhou stranu ji může i přímo vyvrátit (v případě, že narcismus souvisí s určitou životní etapou). Diplomová práce proto paradoxně více než aby na otázky odpovídala, konstruuje nové. Právě v tom však spočívá její největší přínos: formuluje otázky, dilemata a hypotézy, jež se dosud v literatuře neobjevily, přičemž nabízí i velice validní měřící nástroj, který může na vyřčené dotazy zajistit odpověď.

¹⁶⁶ V předkládané práci není zatím empiricky zjišťován vztah mezi individualismem a narcismem, nicméně je zde prezentované zjištění vyšší míry narcismu u vyšších společenských tříd.

9 INFORMAČNÍ ZDROJE

A/ ODBORNÁ LITERATURA

- Bauman, Z.:** *Globalizace*. Mladá fronta, Praha 2000
- Bauman, Z.:** *Individualizovaná společnost*. Mladá fronta, Praha 2005
- Beck, U.:** *Riziková společnost*. SLON, Praha 2004
- Beck, U., Beck E.:** *Individualization*. Sage Publications Ltd, London 2006
- Bellah, R.:** *Habits of the Heart*. University of Kalifornia Press, Ltd., London 1996
- Baudrillard, J.:** *Amerika*. Dauphin, Praha 2000
- Bourdieu, P.:** *Nadvláda mužů*. Karolinum, Praha 2000
- Břicháček, V.:** *Úvod do psychologického škálování*. Psychologické a didaktické testy, Bratislava 1978
- Capps, D.:** *The depleted self*. Fortress press, Minneapolis 1993
- DSM:** *DSM-IV*. American psychiatric asociation, USA 2003
- Delouche, F. a kolektiv:** *Dějiny Evropy*. Argo, Praha 1995
- Dülmen, R.:** *Kultura a každodenní život v raném novověku*, díl 2. ARGO, Praha 2007
- Elias, N.:** *La sociedad de los individuos*. Ediciones Península, Barcelona 1990
- Elias, N.:** *O procesu civilizace*, 1. díl. ARGO, Praha 2007
- Garin, E.:** *Renesanční člověk a jeho svět*. Vyšehrad, Praha 2003
- Giddens, A.:** *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity press, Cambridge 1991
- Giddens, A.:** *La transformación de la intimidad*. Ediciones Catedra S.A., Madrid 2004
- Ginzburg, C.:** *Sýr a červy*. Argo, Praha 2000
- Goff, J.:** *Středověký člověk a jeho svět*. Vyšehrad, Praha 2003
- Goff, J.:** *Tělo ve středověké kultuře*. Vyšehrad, Praha 2006
- Keller, J.:** *Dějiny klasické sociologie*. SLON, Praha 2004
- Kon, I. S.:** *Utváranie Já*. Nakladateľstvo pravda, Bratislava 1980
- Kon, I. S.:** *Hledání vlastního Já*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1988
- Lasch, C.:** *The culture of Narcissism*. Warner Books, New York 1979
- Lipovetsky, G.:** *Éra prázdnoty*. Prostor, Praha 2003

- Lipovetsky, G.:** *Soumrak povinnosti*. Prostor, Praha 1999
- Lipovetsky, G.:** *Třetí žena*. Prostor, Praha 2000
- Mander, J.:** *Čtyři důvody pro zrušení televize*. Doplněk, Praha 2000
- Morace, F.:** *Contratendencias: una nueva cultura del consumo*. Celeste, Madrid 1993
- McClelland, D. C.:** *The Achieving Society*. New York 1961
- Pergler, P. a kol.:** *Vybrané techniky sociologického výzkumu*. Svoboda, Praha 1969
- Polanyi, K.:** *Velká transformace*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha 2006
- Röhr, H.:** *Narcismus – vnitřní žalář*. Portál, Praha 2001
- Sennett, R.:** *The fall of public man*. Penguin, London 2002
- Simmel, G.:** *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. SLON, Praha 2006
- Stevenson, J.:** *Dějiny Evropy*. Ottovo nakladatelství, Praha 2002
- Šubrt, J.:** *Historická sociologie*. Aleš Čeněk - vydavatelství a nakladatelství, Plzeň 2007
- Šubrt, J.:** *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Karolinum, Praha 1996
- Tretera, I.:** *Nástin dějin Evropského myšlení*. Paseka, Praha 1999
- Triandis, H. C.:** *Individualism & Collectivism*. Westview Press, Oxford 1995
- Twenge, J.:** *Generation Me*. Free Press Edition, New York 2006
- Tyl, J.:** *Narcismus jako psychologie postmoderní kultury*. Revue Psychoanalytická psychoterapie, Praha 2005
- Verdú, V.:** *Yo y Tú, objetos de lujo*. Debate, España 2005
- Vernant, J.:** *Řecký člověk a jeho svět*. Vyšehrad, Praha 2005
- Villarri, R.:** *Barokní člověk a jeho svět*. Vyšehrad, Praha 2004

B/ ČLÁNKY

- Ames, D., Rose P., Anderson C.:** The NPI-16 as a short measure of narcissism. *Journal of REsearch in Personality* 40, 2005, 440-450
- Foster, J., Cambell, K., Twenge, J.:** Individual differences in narcissism: Inflated self-views across the life span and around the world. *Journal of Research in Personality* 37, 2003, 469-486

Gouveia, V., Espinoza P. Clemente M.: The Horizontal and Vertical Attributes of Individualism and Collectivism in a Spanish Population. *The Journal of Social Psychology*, 2003, 143(1), 43-63

Raskin, R. , Terry H.: A principal-Components Analysis of Narcissistic Personality Inventory and Further Evidence of Its Construct Validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1988, Vol. 54, No. 5, 890-902

Shavitt, S., Lalwani, A., Zhang, J., Torelli, C.: The horizontal/Vertical Distinction in Cross Cultural Consumer Research. *Journal of Consumer Psychology*, 2006, 16(4), 325-356

Sobotka, T.: Childless societies? Trends and projections of childlessness in Europe and the United States. *Paper presented at the 2005 PAA Annual Meeting Meeting, Philadelphia, 31 March-2 April 2005*

Šafr, J.: Okázalá spotřeba a sociální třídy v České republice v roce 2004. *Informační bulletin Sociologického datového archívu, Listopad 2006, 13-16*

C/ INTERNET

Eurostat – European statistics (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

INED – Institut national d'études démographiques (<http://www.ined.fr>)

ISTAT – Istituto Nazionale di Statistica (<http://www.istat.it>)

National statistic (<http://www.statistics.gov.uk>)

WVS – World value survey (<http://www.worldvaluessurvey.org/>)

^a http://www.wellesley.edu/Psychology/Cheek/hsns_text.html

^b <http://www.columbia.edu/~da358/npi16/raskin.pdf>

^c http://www.4degreez.com/misc/personality_disorder_test.mv

10 PŘÍLOHY

DOTAZNÍK PRO VÝZKUM

spokojenosti v soukromém životě a partnerských vztazích

Dobrý den,

do rukou se Vám dostává dotazník, který se zabývá spokojeností různých typů lidí s jejich životem. Výsledky tohoto výzkumu jsou pro mne velice důležité, neboť budou použity do mé diplomové práce, a žádám Vás proto o pečlivé a pravdivé vyplnění. Dotazník je zcela **anonymní, a nevyplňujte** proto prosím **jméno!!!**

Váš názor je pro mě velice důležitý a předem Vám děkuji za čas, který mi věnujete.

František Bartoš
student sociologie, Univerzita Karlova

I. ČÁST

V první části dotazníku se vyskytne celkem šest pojmů. Vaším úkolem bude zhodnotit každé z těchto šesti slov pomocí patnácti párů přídavných jmen (např. krásný-ošklivý). Ke každému z nich vyberte odpovídající číselnou hodnotu na předložené stupnici (ta je ohraničena protikladnými přídavnými jmény) a zaškrtněte ji.

Příklady vyplňování:

SOVA

HLOUPÁ 3 2 1 0 2 3 MOUDRÁ

*Pro tuto osobu je sova **spíše moudrá**.*

OKURKA

KYSELÁ 2 1 0 1 2 3 SLADKÁ

*Pro tuto osobu je okurka **určitě kyselá**.*

Při výběru odpovědi **se řiďte prvním dojmem** a nesnažte se přijít na "správnou odpověď" či odpověď, která bude dávat největší smysl. Snažte se také používat **co nejméně středních stupňů** (čísla 0 až 1) a nebojte se volit krajní pole stupnice (čísla 3).

Vámi zvolené odpovědi prosím křížkujte!

JÁ

ŠŤASTNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEŠŤASTNÝ/Á
DŮLEŽITÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEDŮLEŽITÝ/Á
NEOBLÍBENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OBLÍBENÝ/Á
VŘELÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CHLADNÝ/Á
ODOLNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ZRANITELNÝ/Á
KRÁSNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OŠKLIVÝ/Á
NEDOCENĚNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOCENĚNÝ/Á
NEÚSPĚŠNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ÚSPĚŠNÝ/Á
OTEVŘENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	UZAVŘENÝ/Á
OBYČEJNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	MIMOŘÁDNÝ/Á
NECITLIVÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CITLIVÝ/Á
INSPIRATIVNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEINSPIRATIVNÍ
ŠPATNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOBŘÝ/Á
VYHLEDÁVANÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEVYHLEDÁVANÝ/Á
JINÝ/Á než ostatní	3	2	1	0	1	2	3	STEJNÝ/Á jako ostatní

PARTNER/KA

(Pokud partnera/partnerku nemáte, přejděte prosím k dalšímu pojmu.)

ŠŤASTNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEŠŤASTNÝ/Á
DŮLEŽITÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEDŮLEŽITÝ/Á
NEOBLÍBENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OBLÍBENÝ/Á
VŘELÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CHLADNÝ/Á
ODOLNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ZRANITELNÝ/Á
KRÁSNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OŠKLIVÝ/Á
NEDOCENĚNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOCENĚNÝ/Á
NEÚSPĚŠNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ÚSPĚŠNÝ/Á
OTEVŘENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	UZAVŘENÝ/Á
OBYČEJNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	MIMOŘÁDNÝ/Á
NECITLIVÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CITLIVÝ/Á
INSPIRATIVNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEINSPIRATIVNÍ
ŠPATNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOBŘÝ/Á
VYHLEDÁVANÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEVYHLEDÁVANÝ/Á
JINÝ/Á než ostatní	3	2	1	0	1	2	3	STEJNÝ/Á jako ostatní

IDEÁLNÍ ČLOVĚK

ŠTASTNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEŠTASTNÝ/Á
DŮLEŽITÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEDŮLEŽITÝ/Á
NEOBLÍBENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OBLÍBENÝ/Á
VŘELÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CHLADNÝ/Á
ODOLNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ZRANITELNÝ/Á
KRÁSŇÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OŠKLIVÝ/Á
NEDOCENĚNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOCENĚNÝ/Á
NEÚSPĚŠNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ÚSPĚŠNÝ/Á
OTEVŘENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	UZAVŘENÝ/Á
OBYČEJNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	MIMOŘÁDNÝ/Á
NECITLIVÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CITLIVÝ/Á
INSPIRATIVNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEINSPIRATIVNÍ
ŠPATNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOBŘÝ/Á
VYHLEDÁVANÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEVYHLEDÁVANÝ/Á
JINÝ/Á než ostatní	3	2	1	0	1	2	3	STEJNÝ/Á jako ostatní

MOJI NEJLEPŠÍ PŘÁTELE

ŠTASTNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEŠTASTNÍ
DŮLEŽITÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEDŮLEŽITÍ
NEOBLÍBENÍ	3	2	1	0	1	2	3	OBLÍBENÍ
VŘELÍ	3	2	1	0	1	2	3	CHLADNÍ
ODOLNÍ	3	2	1	0	1	2	3	ZRANITELNÍ
KRÁSŇÍ	3	2	1	0	1	2	3	OŠKLIVÍ
NEDOCENĚNÍ	3	2	1	0	1	2	3	DOCENĚNÍ
NEÚSPĚŠNÍ	3	2	1	0	1	2	3	ÚSPĚŠNÍ
OTEVŘENÍ	3	2	1	0	1	2	3	UZAVŘENÍ
OBYČEJNÍ	3	2	1	0	1	2	3	MIMOŘÁDNÍ
NECITLIVÍ	3	2	1	0	1	2	3	CITLIVÍ
INSPIRATIVNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEINSPIRATIVNÍ
ŠPATNÍ	3	2	1	0	1	2	3	DOBŘÍ
VYHLEDÁVANÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEVYHLEDÁVANÍ
JINÍ než ostatní	3	2	1	0	1	2	3	STEJNÍ jako ostatní

LIDÉ OBECNĚ

ŠTASTNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEŠTASTNÍ
DŮLEŽITÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEDŮLEŽITÍ
NEOBLÍBENÍ	3	2	1	0	1	2	3	OBLÍBENÍ
VŘELÍ	3	2	1	0	1	2	3	CHLADNÍ
ODOLNÍ	3	2	1	0	1	2	3	ZRANITELNÍ
KRÁSNI	3	2	1	0	1	2	3	OŠKLIVÍ
NEDOCENĚNÍ	3	2	1	0	1	2	3	DOCENĚNÍ
NEÚSPĚŠNÍ	3	2	1	0	1	2	3	ÚSPĚŠNÍ
OTEVŘENÍ	3	2	1	0	1	2	3	UZAVŘENÍ
OBYČEJNÍ	3	2	1	0	1	2	3	MIMOŘÁDNÍ
NECITLIVÍ	3	2	1	0	1	2	3	CITLIVÍ
INSPIRATIVNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEINSPIRATIVNÍ
ŠPATNÍ	3	2	1	0	1	2	3	DOBŘÍ
VYHLEDÁVANÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEVYHLEDÁVANÍ
JINÍ než já	3	2	1	0	1	2	3	STEJNÍ jako já

JÁ OČIMA OSTATNÍCH LIDÍ

ŠTASTNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEŠTASTNÝ/Á
DŮLEŽITÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEDŮLEŽITÝ/Á
NEOBLÍBENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	OBLÍBENÝ/Á
VŘELÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CHLADNÝ/Á
ODOLNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ZRANITELNÝ/Á
KRÁSŇY/Á	3	2	1	0	1	2	3	OŠKLIVÝ/Á
NEDOCENĚNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOCENĚNÝ/Á
NEÚSPĚŠNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	ÚSPĚŠNÝ/Á
OTEVŘENÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	UZAVŘENÝ/Á
OBYČEJNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	MIMOŘÁDNÝ/Á
NECITLIVÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	CITLIVÝ/Á
INSPIRATIVNÍ	3	2	1	0	1	2	3	NEINSPIRATIVNÍ
ŠPATNÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	DOBŘÝ/Á
VYHLEDÁVANÝ/Á	3	2	1	0	1	2	3	NEVYHLEDÁVANÝ/Á
JINÝ/Á než ostatní	3	2	1	0	1	2	3	STEJNÝ/Á jako ostatní

II. ČÁST

Nyní se dostáváte k druhé části dotazníku, kterou tvoří 43 výroků. **Zaškrtněte prosím ano, pokud s výrokem souhlasíte, a ne, pokud s ním nesouhlasíte.** U každého výroku zároveň označte (ohodnoťte), jak se Vám na něj odpovídalo: **1 (odpovídal/a jsem snadno a bez váhání) až 5 (rozhodoval/a jsem se těžko).**

Příklady vyplňování:

a. Nerad/a jím rajčata.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? ~~1 (snadno)~~ 2 3 4 ~~5 (těžko)~~ ~~ANO – NE~~

Tato osoba nejlí ráda rajčata a na tuto otázku odpověděla snadno.

b. Věřím svým rodičům.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 ~~4~~ ~~5 (těžko)~~ ~~ANO – NE~~

Tato osoba nevěří svým rodičům a rozhodovalo se jí spíše obtížně, když volila odpověď na tuto otázku.

VYBRANÉ ODPOVĚDI KŘÍŽKUJTE.

1. Vadí mi přítomnost hloupých či omezených lidí.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

2. Mé vlastní úspěchy mě pohlcují natolik, že zapomínám na existenci ostatních.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

3. Někdy mívám pocit, že jsem mimořádný člověk.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

4. Zdržuje mě a obtěžuje, když za mnou ostatní lidé přicházejí s problémy a chtějí můj čas a sympatie.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

5. Cítím rozhořčení, když ostatní mají (vědí, umí, atd.) něco, co já ne.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

6. Rád/a dělám věci po svém a je mi mnohdy líto, když mě ostatní nenásledují.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

7. Myslím si, že jsem v mnohém schopnější a talentovanější než ostatní lidé.

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

8. Přál/a bych si, aby o mně jednou někdo napsal knihu (natočil pořad).

Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko) ANO – NE

9. Případá mi, že mám, oproti ostatním, jedinečné schopnosti a dovednosti. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
10. Občas mě někteří lidé obviňují z toho, že jsem sebestředný/á, sobecký/á. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
11. Někdy zveličuji své úspěchy, abych tím získal/a úctu a zájem ostatních. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
12. Vzhledem k ostatním si připadám „odlišný/á“. Málo kdo mě chápe a rozumí mi. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
13. Mé potřeby jsou důležitější než potřeby ostatních. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
14. Často nechápu, proč někteří lidé reagují, jak reagují. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
15. Vyprávím-li o sobě, občas zveličuji a přeháním. Pro posluchače se to tak stává zajímavější. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
16. Kdybych mohl/a vládnout světu, stal by se mnohem lepším místem. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
17. V mém okolí existují lidé, se kterými bych nechtěl/a být viděn/a na veřejnosti. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
18. Mám většinu věcí naplánovaných. Dokáže mě naštvat, když se mi můj plán pak snaží někdo nabourat. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
19. Stejně jako každý, i já občas ostatním něco závidím. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
20. Dohání mě k zuřivosti, když někdo nebere vážně, co říkám, či to dokonce zlehčuje. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
21. Někdy se stydím za vzhled a chování svých přátel. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
22. Mé pocity jednoduše zraňuje výsměch nebo pohrdavé poznámky ostatních. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
23. Očekávám, že když něco potřebuji, tak mi ostatní bez rozmyslu nabídnou pomocnou ruku. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-

24. Nejsem rád/a ve skupině lidí, kde mě nikdo nedokáže ocenit. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
25. V okamžiku, když mi někdo složí kompliment, se mi zlepší nálada. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
26. Někdy profituji na úkor ostatních, aniž bych se předem zajímal/a, jakou škodu či bolest jsem mohl/a způsobit. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
27. Vyžaduji respekt, který si právem zasloužím. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
28. Kritiku vztahující se ke mně si беру často osobně. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
29. Často si představuji, čím bych byl/a (a jaký/á bych asi byl/a), kdybych se znovu narodil/a mohl/a si sám/sama vybrat. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
30. Přináší mi potěšení, když se mnou ostatní souhlasí. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
31. Průměrní lidé jsou nudní a nezajímaví, a proto je nevyhledávám. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
32. Věnuji značnou pozornost svému vzhledu a zajímá mě, jak na něj ostatní reaguji. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
33. Často pocítuji lhostejnost k citům ostatních lidí. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
34. Když mi nikdo dlouho nevolá nebo nepíše, připadám si opuštěně. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
35. Když přijdu na oslavu a nejsem při vstupu všemi přivítán/a, připadá mi, že jsem ostatním lhostejný/á. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
36. Poukáže-li někdo na nějaký můj nedostatek, proběhnou mnou pocity studu a ponížení. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
37. Mám pocit, že mi plno lidí závidí. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-
38. Uráží mě, když mi někdo ve skupině nevěnuje pozornost. **ANO – NE**
Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo? **1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)**
-

39. Když přijdu a ostatní si nevšimnou, že je na mně něco nového (oblečení, účes),
mrzí mě to. ANO – NE
- Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo?* 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)
-
40. Je jednoduché přimět ostatní lidi, aby si mysleli to, co chci, aby si mysleli. ANO – NE
- Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo?* 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)
-
41. Nerad/a sdílím své úspěchy s ostatními. ANO – NE
- Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo?* 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)
-
42. Mám pocit, že mám dost vlastních problémů, než abych se staral/a o problémy
ostatních. ANO – NE
- Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo?* 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)
-
43. Ostatní mají pocit, že jsem arogantní. ANO – NE
- Jak obtížně se Vám na toto tvrzení odpovídalo?* 1 (snadno) 2 3 4 5 (těžko)
-

Špatně se většinou odpovídá na otázky, o nichž jsme až doposud nepřemýšleli, nebo si nejsme jisti jejich odpovědí. Také se ale stává, že je pro nás obtížné odpovědět, protože nám některé otázky připadají nesrozumitelné, rozporné anebo dokonce i špatně formulované atd.

Projděte proto prosím znovu všechny otázky II. části dotazníku, u nichž se Vám těžko odpovídalo (označil/a jste je čísla 4 a 5). Pokud jste je shledal/a obtížnými právě kvůli jejich nesrozumitelnosti, rozpornosti, či špatné formulaci, vypište mi prosím jejich čísla a konkrétní problémy s nimi spojené do následující „tabulky“.

<u>Číslo otázky:</u>	<u>Příčina obtížnosti odpovědět:</u>
.....
.....
.....
.....

Nakonec Vás poprosím o dva orientační údaje:

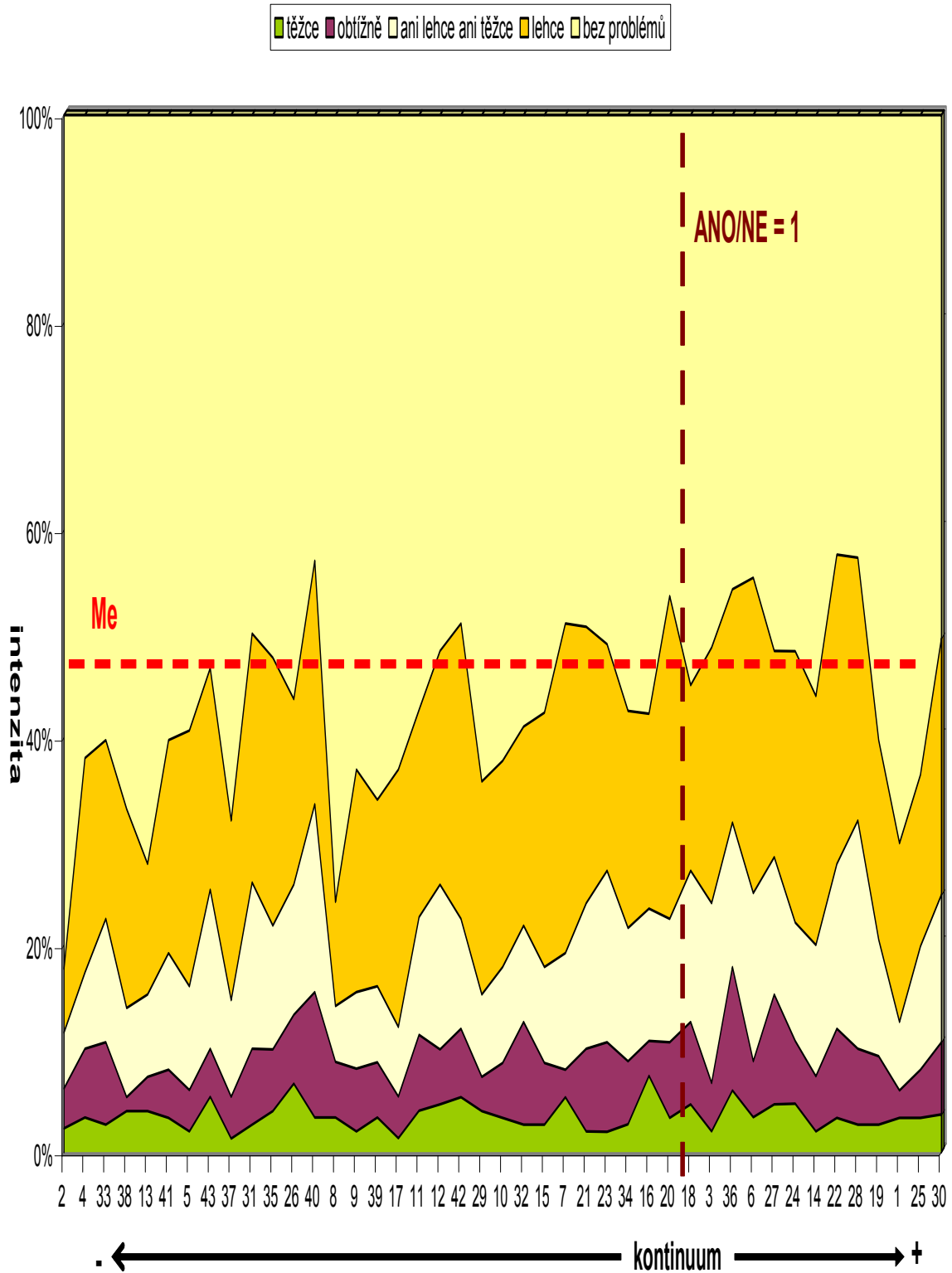
Pohlaví (zaškrtněte): a/ muž b/ žena

Věk (prosím napište):

Děkuji za vyplnění dotazníku!

10.3 Intenzivní složka skalogramu

Vztah mezi intenzitou postoje a obsahovou stránkou odpovědi

10.4 Seřazené výroky (podle výsledků skalogramu)

p	s	č	výrok	z	ch	s	šch	uv
1	D	30	Přináší mi potěšení, když se mnou ostatní souhlasí.	150	19	2	9	11
2	D	25	V okamžiku, když mi někdo složí kompliment, se mi zlepší nálada.	150	25	2	8	10
3	C, A	1	Vadí mi přítomnost hloupých či omezených lidí.	148	23	2	8	10
4	A	19	Připadá mi, že mám, oproti ostatním, jedinečné schopnosti a dovednosti.	145	25	2	8	10
5	D	28	Kritiku vztahující se ke mně si беру často osobně.	144	33	2	6	8
6	D	22	Mé pocity jednoduše zraňuje výsměch nebo pohrdavé poznámky ostatních.	137	36	2	4	6
7	G	14	Často nechápu, proč někteří lidé reagují, jak reagují.	129	34	2	6	8
8	D	24	Nejsem rád/a ve skupině lidí, kde mě nikdo nedokáže ocenit.	115	36	1	4	5
9	D	36	Poukáže-li někdo na nějaký můj nedostatek, proběhnou mnou pocity studu a ponížení.	111	45	2	2	4
10	D	27	Vyžaduji respekt, který si právem zasloužím.	101	36	2	4	6
11	E	18	Mám většinu věcí naplánovaných. Dokáže mě naštvat, když se mi můj plán pak snaží někdo nabourat.	98	47	1	0	1
12	E	6	Rád/a dělám věci po svém a je mi mnohdy líto, když mě ostatní nenásledují.	90	43	0	2	2
13	D	20	Dohání mě k zuřivosti, když někdo nebere vážně, co říkám, či to dokonce zlehčuje.	86	40	2	4	6
14	A	3	Někdy mívám pocit, že jsem mimořádný člověk.	80	36	2	4	6
15	C	21	Někdy se stydím za vzhled a chování svých přátel.	65	46	2	0	2
16	A	7	Myslím si, že jsem v mnohém schopnější a talentovanější než ostatní lidé.	63	43	2	2	4
17	E	23	Očekávám, že když něco potřebuji, tak mi ostatní bez rozmyslu nabídnou pomocnou ruku.	59	43	2	2	4
18	D	32	Věnuji značnou pozornost svému vzhledu a zajímá mě, jak na něj ostatní reagují.	51	27	2	7	9
19	I	10	Občas mě někteří lidé obviňují z toho, že jsem sebestředný/á, sobecký/á.	48	31	2	6	8
20	A	15	Vyprávím-li o sobě, občas zveličuji a přeháním. Pro posluchače se to tak stává zajímavější.	46	33	2	6	8
21	D	34	Když mi někdo dlouho nevolá nebo nepíše, připadám si opuštěně.	41	47	2	0	2
22	C	17	V mém okolí existují lidé, se kterými bych nechtěl/a být viděn/a na veřejnosti.	38	34	2	6	8
23	B	16	Kdybych mohl/a vládnout světu, stal by se mnohem lepším místem.	34	50	2	0	2
24	C	12	Vzhledem k ostatním si připadám „odlišný/á“. Málo kdo mě chápe a rozumí mi.	30	29	1	7	8
25	D	39	Když přijdu a ostatní si nevšimnou, že je na mně něco nového (oblečení, účes), mrzí mě to.	29	30	2	7	9
26	A	11	Někdy zveličuji své úspěchy, abych tím získal/a úctu a zájem ostatních.	27	30	2	7	9
27	F	26	Někdy profituji na úkor ostatních, aniž bych se předem zajímal/a, jakou škodu či bolest jsem mohl/a způsobit.	24	24	2	8	10
28	H	5	Cítím rozhořčení, když ostatní mají (vědí, umí, atd.) něco, co já ne.	22	19	2	9	11
29	D	35	Když přijdu na oslavu a nejsem při vstupu všemi přivítán/a, připadá mi, že jsem ostatním lhostejný/á.	19	26	2	7	9
30	I	43	Ostatní mají pocit, že jsem arogantní.	15	21	2	8	10
31	G, A	42	Mám pocit, že mám dost vlastních problémů, než abych se staral/a o problémy ostatních.	13	42	2	2	4
32	G	33	Často pociťuji lhostejnost k citům ostatních lidí.	12	16	2	9	11
33	G	4	Zdržuje mě a obtěžuje, když za mnou ostatní lidé přicházejí s problémy a chtějí můj čas a sympatie.	12	13	2	10	12
34	A	9	Připadá mi, že mám, oproti ostatním, jedinečné schopnosti a dovednosti.	11	32	2	6	8
35	G, F	40	Je jednoduché přimět ostatní lidi, aby si mysleli to, co chci, aby si mysleli.	11	31	0	6	6
36	A	8	Přál/a bych si, aby o mně jednou někdo napsal knihu (natočil pořad).	11	28	2	7	9
37	D	38	Uráží mě, když mi někdo ve skupině nevěnuje pozornost.	10	18	2	9	11
38	B	29	Často si představuji, čím bych byl/a (a jaký/á bych asi byl/a), kdybych se znovu narodil/a mohl/a si sám/sama vybrat.	9	46	2	0	2
39	C	31	Průměrní lidé jsou nudní a nezajímaví, a proto je nevyhledávám.	9	24	2	8	10
40	H	37	Mám pocit, že mi plno lidí závidí.	9	21	2	8	10
41	F	2	Mé vlastní úspěchy mě pohlcojí natolik, že zapomínám na existenci ostatních.	8	12	2	10	12
42	F	41	Nerád/a sdílím své úspěchy s ostatními.	7	25	0	8	8
43	F	13	Mé potřeby jsou důležitější než potřeby ostatních.	6	19	2	9	11

Legenda

p... pořadí ve skalogramu

č... číslo otázky v dotazníku

k... charakteristika (kategorie výroků), do níž indikátor patří

A	Velikášské pocity vlastní důležitosti - přehánění a nadsazování vlastních úspěchů, schopností . Chce být viděn lepším, než jakým ve skutečnosti je. Soustřeďuje se na výjimečnost svých problémů . Vše co dělá, je lepší než to, co dělají ostatní.	7
B	Žije ve snivém světě , zaujatý fantaziemi o neomezeném úspěchu , síle, skvělosti, kráse a ideální lásce.	2
C	Připadá si privilegovaný a speciální ; má pocit, že může být pochopen pouze ostatními - speciálními, vysoce postavenými lidmi .	5
D	Vyžaduje stálou pozornost a obdiv .	13
E	Pocit oprávněnosti jeho úcty, automatické právo na ochotu ostatních, na jejich přízeň.	3
F	Chová se vůči ostatním vykořisťovatelsky a snaží se mít oproti všem navrch. Používá ostatních aby dostal, co chce, bez ohledu na to, co je to stojí.	4
G	Chybějící empatie : neschopnost rozpoznat a ztotožnit se s pocity druhých (pochopit úzkost či neštěstí druhých). Lidé jsou mu věcí, instrumentem.	5
H	Je závistivý a má pocit, že ostatní závidí jemu.	2
I	Často se chová, či vytváří "pózu" povýšenosti a arogance .	2

celkový počet výroků: **43**

z... skalogramový zlom

ch... počet chyb

s... srozumitelnost

2 všem srozumitelný výrok

1 2-3 respondenti upozornili na nesrozumitelnost (dvoznačnost, špatnou formulaci, atd.)

0 3-7 respondentů upozornilo na nesrozumitelnost (dvoznačnost, špatnou formulaci, atd.)

šch... škála chybovosti

10 10-15 chyb

9 16-20 chyb

8 21-25 chyb

7 26-30 chyb

6 31-35 chyb

4 36-40 chyb

2 41-45 chyb

0 46-50 chyb

uv... ukazatel vhodnosti

uv = s+šch; uv <0,12>

10.5

Faktorová analýza: 19 položek

Component^a Matrix

	Component			
	1	2	3	4
2 (F) Mé vlastní úspěchy mě	32			
4 (G) Zdržuje mě a obtěžuje	83			
5 (H) Cítím rozhořčení, když	63			
8 (A) Přál/a bych si, aby o m	88			
9 (A) Připadá mi, že mám, c	11		08	
10 (I) Občas mě někteří lidé	99			
11 (A) Někdy zveličuji své ú	11			
12 (C) Vzhledem k ostatním	30			42
13 (F) Mé potřeby jsou důle	23			
15 (A) Vyprávím-li o sobě, c	13			
17 (C) V mém okolí existují	45			
26 (F) Někdy profituji na úko	71			
31 (C) Průměrní lidé jsou nu	81			
32 (D) Věnuji značnou pozc	59	52		
33 (G) Často pociťuji lhoste	86		21	
35 (D) Když přijdu na oslavi	20		64	
38 (D) Uráží mě, když mi ně	06			
39 (D) Když přijdu a ostatní	47	72		
43 (I) Ostatní mají pocit, že	11	47		

Extraction Method: Principal Component
^a 4 components extracted.

10.6 Redukované položky

p	s	č	výrok	z	ch	s	šch	uv
18	D	32	Věnuji značnou pozornost svému vzhledu a zajímá mě, jak na něj ostatní reagují.	51	27	2	7	9
19	I	10	Občas mě někteří lidé obviňují z toho, že jsem sebestředný/á, sobecký/á.	48	31	2	6	8
20	A	15	Vyprávím-li o sobě, občas zveličuji a přeháním. Pro posluchače se to tak stává zajímavější.	46	33	2	6	8
22	C	17	V mém okolí existují lidé, se kterými bych nechtěl/a být viděn/a na veřejnosti.	38	34	2	6	8
24	C	12	Vzhledem k ostatním si připadám „odlišný/á“. Málo kdo mě chápe a rozumí mi.	30	29	1	7	8
25	D	39	Když přijdu a ostatní si nevšimnou, že je na mně něco nového (oblečení, účes), mrzí mě to.	29	30	2	7	9
26	A	11	Někdy zveličuji své úspěchy, abych tím získal/a úctu a zájem ostatních.	27	30	2	7	9
27	F	26	Někdy profituji na úkor ostatních, aniž bych se předem zajímal/a, jakou škodu či bolest jsem mohl/a způsobit.	24	24	2	8	10
28	H	5	Cítím rozhořčení, když ostatní mají (vědí, umí, atd.) něco, co já ne.	22	19	2	9	11
29	D	35	Když přijdu na oslavu a nejsem při vstupu všemi přivítán/a, připadá mi, že jsem ostatním lhostejný/á.	19	26	2	7	9
30	I	43	Ostatní mají pocit, že jsem arogantní.	15	21	2	8	10
32	G	33	Často pociťuji lhostejnost k citům ostatních lidí.	12	16	2	9	11
33	G	4	Zdržuje mě a obtěžuje, když za mnou ostatní lidé přicházejí s problémy a chtějí mi dát čas a sympatie.	12	13	2	10	12
34	A	9	Připadá mi, že mám, oproti ostatním, jedinečné schopnosti a dovednosti.	11	32	2	6	8
36	A	8	Přál/a bych si, aby o mně jednou někdo napsal knihu (natočil pořad).	11	28	2	7	9
37	D	38	Uráží mě, když mi někdo ve skupině nevěnuje pozornost.	10	18	2	9	11
39	C	31	Průměrní lidé jsou nudní a nezajímaví, a proto je nevyhledávám.	9	24	2	8	10
41	F	2	Mé vlastní úspěchy mě pohlcují natolik, že zapomínám na existenci ostatních.	8	12	2	10	12
43	F	13	Mé potřeby jsou důležitější než potřeby ostatních.	6	19	2	9	11

A	Velikášské pocity vlastní důležitosti - přehánění a nadsazování vlastních úspěchů, schopností. Chce být viděn lepším, než jakým ve skutečnosti je. Soustřeďuje se na výjimečnost svých problémů. Vše co dělá, je lepší než to, co dělají ostatní.	4
B	Žije ve snivém světě , zaujatý fantaziemi o neomezeném úspěchu, síle, skvělosti, kráse a ideální lásce.	0
C	Připadá si privilegovaný a speciální ; má pocit, že může být pochopen pouze ostatními - speciálními, vysoce postavenými lidmi.	3
D	Vyžaduje stálou pozornost a obdiv .	4
E	Pocit oprávněnosti jeho úcty, automatické právo na ochotu ostatních, na jejich přízeň.	0
F	Chová se vůči ostatním vykořisťovatelsky a snaží se mít oproti všem navrch. Používá ostatních aby dostal, co chce, bez ohledu na to, co je to stojí.	3
G	Chybějící empatie : neschopnost rozpoznat a ztotožnit se s pocity druhých (pochopit úzkost či neštěstí druhých). Lidé jsou mu věcí, instrumentem.	2
H	Je závistivý a má pocit, že ostatní závidí jemu.	1
I	Často se chová, či vytváří "pózu" povýšenosti a arogance .	2

celkový počet výroků: 19

10.7

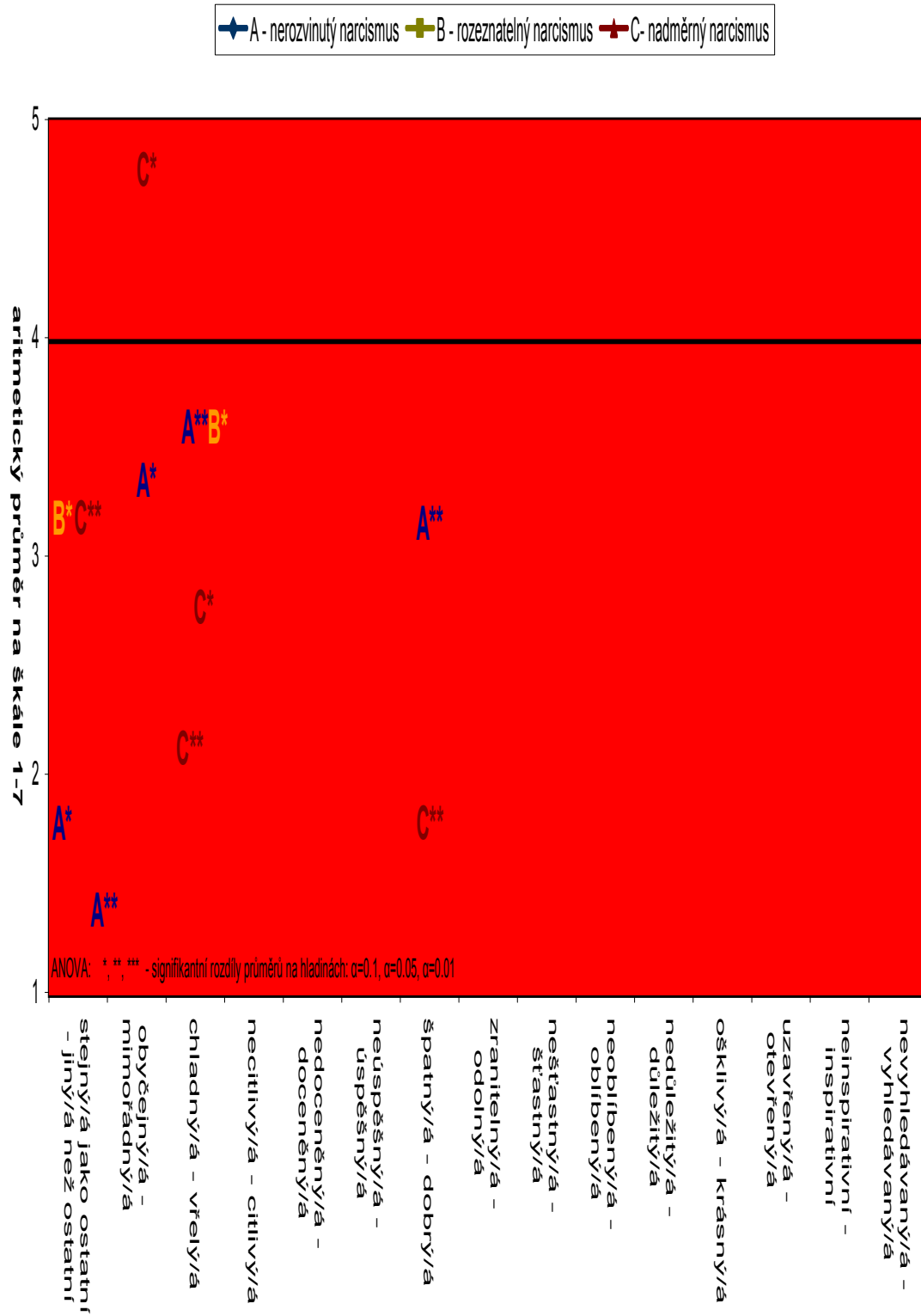
Umístění získaných položek ve skalogramu

	30	25	1	19	28	22	14	24	36	27	18	6	20	3	21	7	23	32	10	15	34	17	16	12	39	11	26	5	35	43	42	33	4	9	40	8	38	29	31	37	2	41	13	ch	p2								
88	0	0	1	0	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1		
25	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11	2	
53	0	0	0	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11	2
35	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	13	4
127	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	19	10
83	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	14	5
93	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	18	9
60	1	1	0	1	1	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	16	7
133	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11	2	
100	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
135	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0
4	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12	3
99	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0	
101	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
132	0	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	17	8
26	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
9	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
41	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0	
92	0	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	18	9
141	1	1	0	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	14	5	
105	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
106	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
33	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	8	-1
15	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12	3	
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0	
36	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11	2
38	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0
113	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
134	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	1
128	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12	3
8	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	8	-1	
77	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0	
110	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	7	-2	
61	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11	2
23	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	0	
114	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12	3
118	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	0	1																																								

10.8

Vnímání sebe sama

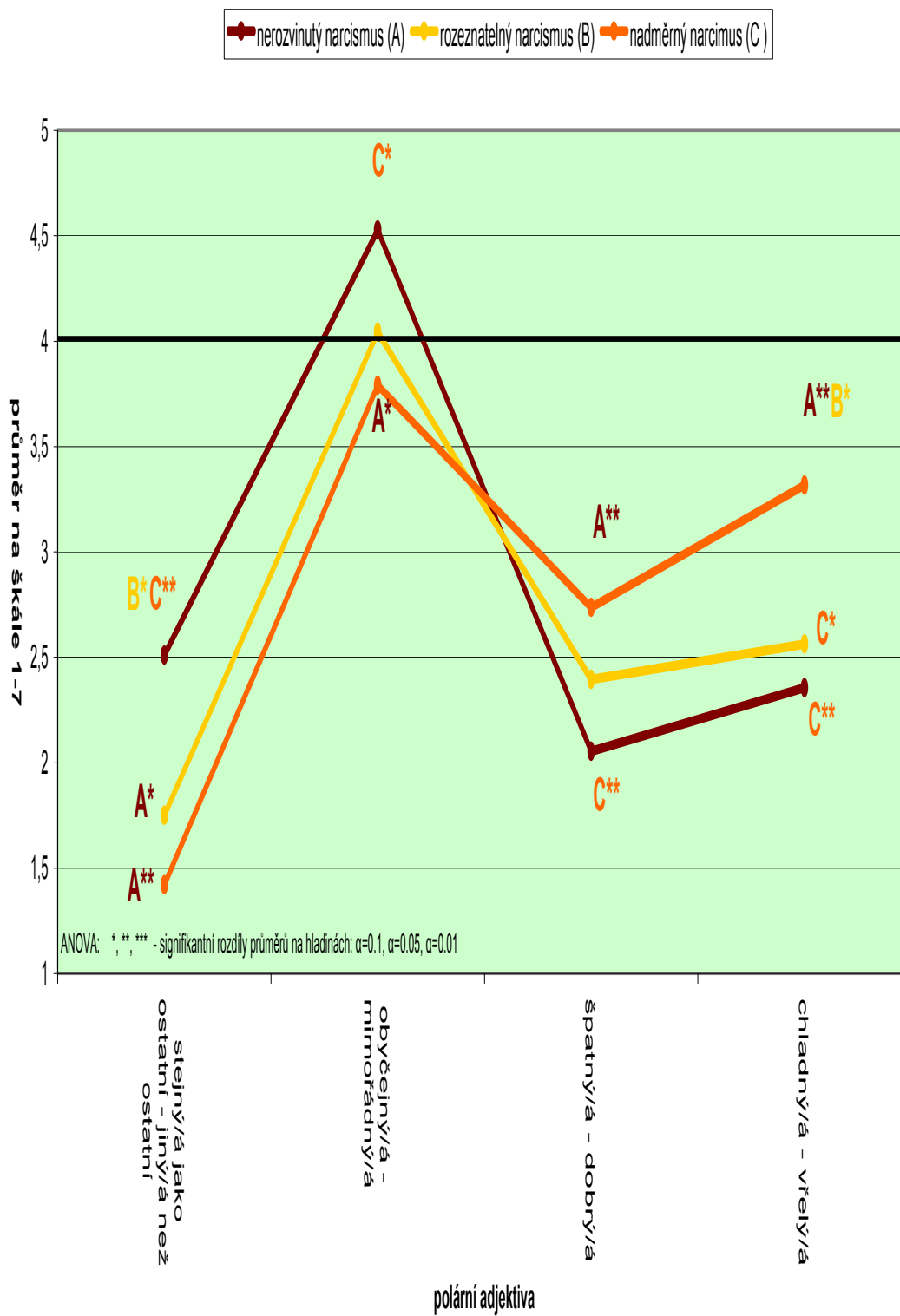
Sémantický diferenciál: Já

10.9

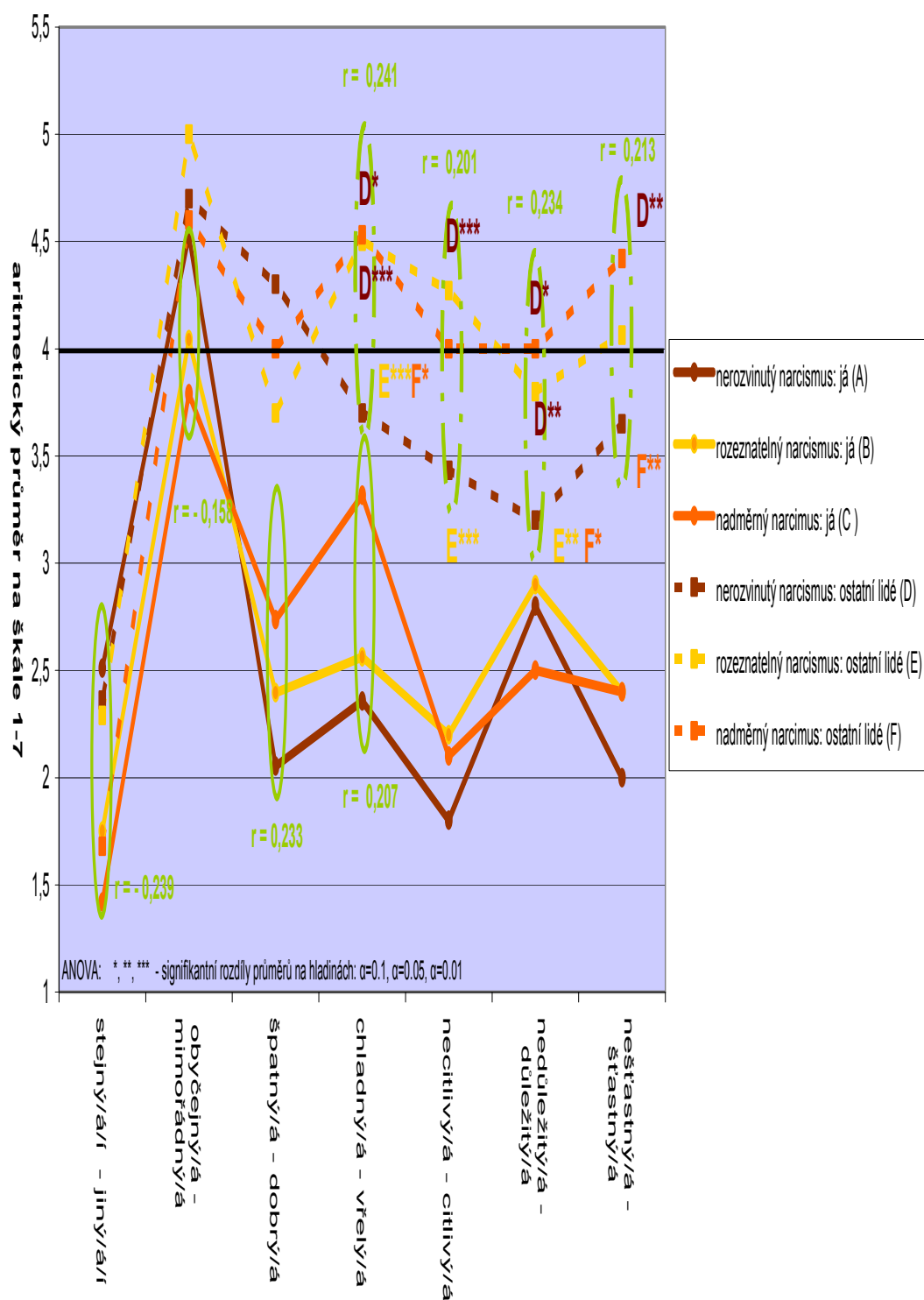
Vnímání sebe sama – klíčové položky

Sémantický diferenciál: Já

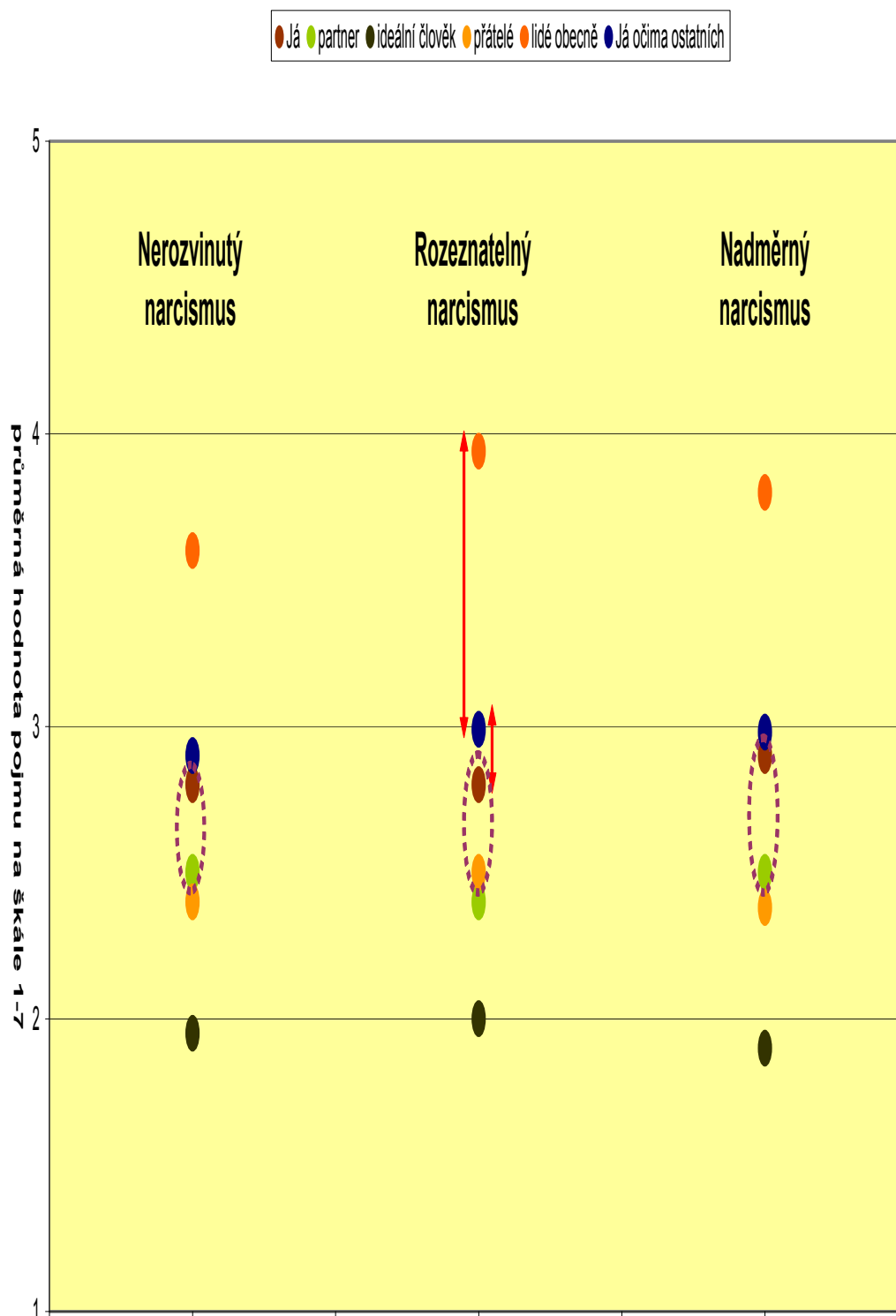
10.10 Vnímání ostatních lidí

Sémantický diferenciál: srovnání Já versus ostatní lidé

10.11 Jednorozměrný sémantický prostor pojmů

Identifikace

10.12

Faktorová analýza: 17 položek, nerotované řešení

Component Matrix

	Component	
	1	2
Někdy zveličuji své úspěchy, abych tě	95	
Někdy profituji na úkor ostatních, aniž	65	
Mé vlastní úspěchy mě pohlcují nato	54	
Ostatní mají pocit, že jsem arogantní	14	
Uráží mě, když mi někdo ve skupině	98	54
Často pocítuji lhostejnost k citům ost	97	
Cítím rozhořčení, když ostatní mají (88	
Připadá mi, že mám, oproti ostatním,	84	
Mé potřeby jsou důležitější než potře	84	
Občas mě někteří lidé obviňují z toho	69	
Vyprávím-li o sobě, občas zveličuji a	65	
Vzhledem k ostatním si připadám „o	52	
Průměrní lidé jsou nudní a nezajímav	51	
Zdržuje mě a obtěžuje, když za mnou	29	
Když přijdu a ostatní si nevšimnou, ž	13	65
Když přijdu na oslavu a nejsem při vs	13	34
Přál(a) bych si, aby o mně jednou ně	88	

Extraction Method: Principal Component A
 2 components extracted.

10.13

Faktorová analýza: 17 položek, rotované řešení

Rotated Component Matrix

	Component	
	1	2
Často pocit'uji lhostejnost k cit'um ostatn	76	
Zdrzuje me a obt'ezuje, kdyz za mnou o	49	
Me vlastni uspechy me pohlcuji natolik,	95	
Nekdy zvelicuji sve uspechy, abych tim	83	
Me potreby jsou dulezitejsi nez potreby	77	
Nekdy profituji na ukor ostatnich, anzi b	39	
Ostatni maji pocit, ze jsem arogantni, p	32	
Prumerni lidi jsou nudni a nezajimavi, i	19	
Obcas me nekte'ri lidi obvi'uji z toho, z	85	
Pripada mi, ze mam, oproti ostatnim, je	51	
Vypravim-li o sobe, obcas zvelicuji a p'c	36	
Vzhledem k ostatnim si pripadam „odliš	09	
P'ral(a) bych si, aby o mne jednou nekde		
Kdyz prijdu a ostatni si nevšimnou, ze je		19
Urazi me, kdyz mi nekdo ve skupine ne		82
Kdyz prijdu na oslavu a nejsem p'ri vstu		55
Citim rozho'ceni, kdyz ostatni maji (vec	67	24

Extraction Method: Principal Component Anal

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normal

Rotation converged in 3 iterations.